

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΠΜΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ «ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ»

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**«Η έννοια της δημοσιότητας στην κριτική διαφωτιστική
σκέψη: η θεώρηση του Kant και του νεαρού Marx»**

Αριστομένης Φουφόπουλος

Αριθμός Μητρώου: 1117M051

Επιβλέπωντας Καθηγητής: Στέφανος Δημητρίου

Αθήνα: 2020

Περιεχόμενα

Εισαγωγή.....	1
Κεφάλαιο Πρώτο «Δημοσιότητα και Διαφωτισμός στην καντιανή σκέψη».....	5
1.1 Η Δημόσια Χρήση του Λόγου και οι κανονιστικές συνδηλώσεις της.....	6
1.2 Το Πανεπιστήμιο ως θεσμός δημοσιότητας.....	12
1.3 Το παλλάδιο των λαϊκών δικαιωμάτων: Δημοσιότητα και Ρεπουμπλικανισμός..	23
Κεφάλαιο Δεύτερο «Τύπος και Ελευθερία στην ανάλυση του νεαρού Marx».....	34
2.1 Ελευθεροτυπία και Λογοκρισία.....	34
2.2 Ο φιλόσοφος-ανταποκριτής και το σύστημα του Τύπου.....	41
2.3 Ο Τύπος ως κεντρική μορφή διαμεσολάβησης.....	48
Κεφάλαιο Τρίτο «Το κριτικό επιχείρημα περί δημοσιότητας».....	59
3.1 Η εσωτερική συνάφεια των δύο επιχειρημάτων.....	59
3.2 Η συνέχεια του κριτικού επιχειρήματος.....	65
Αντί Επιλόγου «Η αλυσιτέλεια της δημοσιότητας».....	67
Βιβλιογραφία.....	70

Εισαγωγή

Στόχος της παρούσας εργασίας είναι η ανάλυση της έννοιας της δημοσιότητας και του τρόπου θεωρητικοποίησής της από τη γερμανική διαφωτιστική σκέψη. Συγκεκριμένα εδώ σκοπεύεται η ανάπτυξη της προβληματικής περί δημοσιότητας, όπως εμφανίζεται αφενός στα πολιτικά έργα του Immanuel Kant και αφετέρου στη σκέψη του νεαρού Karl Marx. Η περίοδος αναφοράς της παρούσας εργασίας περιορίζεται συνεπώς σε δύο κεντρικές στιγμές του γερμανικού διαφωτιστικού επιχειρήματος. Η μεν καντιανή ανάλυση της δημοσιότητας εκφράζεται στις τελευταίες δεκαετίες του 18ου αιώνα και -κατά βάσει- εν μέσω της διεξαγωγής της Γαλλικής Επανάστασης. Ο δε Marx αναπτύσσει το ζήτημα της δημοσιότητας κατά την ενασχόλησή του με την Εφημερίδα του Ρήνου από τον Φεβρουάριο του 1842 έως και τον Μάρτιο του 1843. Η παραίτηση του Marx από τη θέση του αρχισυντάκτη σηματοδοτεί ταυτόχρονα την απόρριψη της μεταρρυθμιστικής σκοπιάς που χαρακτήριζε τη γερμανική διαφωτιστική σκέψη. Μόλις έναν χρόνο μετά την παραίτησή του ο Marx συντάσσεται πλέον με τον σκοπό της προλεταριακής επανάστασης.

Μέσα στις δύο αυτές στιγμές του διαφωτιστικού επιχειρήματος θα επιχειρηθεί να αναδειχθεί η ιδιαιτερότητα και ο χαρακτήρας της έννοιας της δημοσιότητας. Ο λόγος που επιλέχθηκαν τα παραπάνω θεωρητικά επιχειρήματα, ως προνομιακός τόπος ανάδειξης της σημασίας της δημοσιότητας στη γερμανική σκέψη είναι -πέραν των εγγενών περιορισμών μίας διπλωματικής εργασίας- διττός. Αφενός τόσο ο Kant όσο και ο νεαρός Marx θέτουν την έννοια της δημοσιότητας στο επίκεντρο της ανάλυσής τους. Αναφορικά με το καντιανό έργο η σημασία της δημοσιότητας έχει αναδειχθεί πολλάκις στη συναφή βιβλιογραφία.¹ Αντίστοιχη σημασία όμως λαμβάνει η δημοσιότητα στα πλαίσια της πρώτης δημοσιογραφικής περιόδου του Marx. Αρκεί εδώ να αναφερθεί, πως με το ζήτημα της ελεύθερης δημοσιότητας ασχολείται η πλειονότητα των μαρξικών έργων της περιόδου.²

Πέραν της κεντρικότητας της δημοσιότητας στο εκάστοτε έργο, η επιλογή των παραπάνω θεωρητικών βασίστηκε και σε ένα ερώτημα περί της σχέσης μεταξύ τους. Διότι μπορεί να υποστηριχθεί πως η καντιανή και η μαρξική θεωρητικοποίηση της δημοσιότητας αναδεικνύουν στοιχεία συνέχειας μεταξύ τους. Υπό το πρίσμα αυτό μπορούν να ειπωθούν ως όρια της διαφωτιστικής αντίληψης περί δημοσιότητας στον γερμανικό χώρο -τουλάχιστον αναφορικά με την κατεύθυνση που αποκτά η κριτική σκέψη στην ιδιαίτερη μαρξική εξέλιξή της. Η καντιανή σκέψη εμφανίζεται έτσι ως εκκίνηση ενός επιχειρήματος περί δημοσιότητας, το οποίο κορυφώνεται στις μαρξικές αναλύσεις προτού αυτές αλλάξουν κατεύθυνση με την αποχώρηση από την Εφημερίδα του Ρήνου.

¹ Βλ. ενδεικτικά την παρατήρηση του Νουτσόπουλου, πως η δυνατότητα δημοσιότητας προϋποτίθεται στο σύνολο της καντιανής κριτικής φιλοσοφίας. Θωμάς Νουτσόπουλος, *Η Φιλοσοφία ως ανταποκριτής. Ο νεαρός Marx και τα όρια της πολιτικής θεωρίας 1842-1843*, ΚΨΜ, Αθήνα: 2019, σελ. 62.

² *Αυτ.*, σελ. 44.

Η παραπάνω θεώρηση προϋποθέτει βέβαια μία ανάλυση, που παραμένει ακόμα ζητούμενο για την παρούσα εργασία. Προϋποθέτει συγκεκριμένα την αναγνώριση μίας συνάφειας μεταξύ της καντιανής και της μαρξικής ανάλυσης περί δημοσιότητας, προτού μπορέσει να αναγνωρισθεί μία τέτοιου χαρακτήρα συνέχεια. Το ζήτημα αυτό περί της συνάφειας της καντιανής και της μαρξικής ανάλυσης της δημοσιότητας και του χαρακτήρα που λαμβάνει θα αποτελέσει και το κεντρικό ερευνητικό ερώτημα της παρούσας εργασίας.

Ένα τέτοιο επιχείρημα περί συνάφειας θα μπορούσε να θεμελιωθεί ήδη στα προβλήματα που αντιμετώπισαν και οι δύο στοχαστές από τους λογοκριτικούς θεσμούς του κράτους. Παρά την ομοιότητα αυτή όμως δεν σκοπεύουμε εδώ να βασιστούμε στην εξωτερική συνάφεια των δύο επιχειρημάτων. Διότι μία ανάπτυξη της έννοιας της δημοσιότητας καθιστά εμφανές, ότι της αποδίδεται τόσο από τον Kant όσο και από τον Marx πολύ ευρύτερος ρόλος από την υπεράσπιση της προσωπικής δυνατότητας δημοσίευσης. Σκοπεύουμε να υποστηρίξουμε συγκεκριμένα πως το εύρος του αιτήματος δημοσιότητας ξεπερνά τα πλαίσια της εκάστοτε προσωπικής ενασχόλησης.

Συνεπώς η θεμελίωση του επιχειρήματος στην εξωτερική συνάφεια εμφανίζεται ως ελλιπής. Αρκεί εδώ να αναφερθεί συνοπτικά η σχέση του κάθε θεωρητικού με τους λογοκριτικούς φορείς. Ο μεν Kant βρέθηκε αντιμετώπος με την κρατική λογοκρισία λόγω του έργου του *Η θρησκεία εντός των ορίων του απλού Λόγου*. Η έκδοση και η θεματολογία του έργου αυτού προκάλεσαν την αντίδραση της πρωσικής κυβέρνησης της περιόδου, που κατέληξε στην πλήρη απαγόρευση της δημοσίευσης σχετικών με τη θρησκεία κειμένων από τον Kant. Η απαγόρευση ήρθη μόλις το 1797 με τον θάνατο του Φρειδερίκου Γουλιέλμου Β'.³ Αντίστοιχα προβλήματα με την λογοκρισία αντιμετώπισε και ο νεαρός Marx σε όλη τη διάρκεια της ενασχόλησής του με την Εφημερίδα του Ρήνου. Στο σύνολο της περιόδου οι λογοκριτικοί θεσμοί απαγορεύουν την έκδοση διαφόρων μαρξικών κειμένων, με αποκορύφωση της έντασης βέβαια την απαγόρευση της ίδιας της Εφημερίδας του Ρήνου στις αρχές του 1843.⁴

Το ερώτημα περί συνάφειας θα περιοριστεί επομένως στο εσωτερικό των δύο επιχειρημάτων. Πρέπει βέβαια εδώ να τονιστεί, πως η αναγνώριση μίας συνάφειας μεταξύ της καντιανής και της μαρξικής σκέψης δεν συνεπάγεται και μία αντίληψη περί καντιανισμού του νεαρού Marx. Κάθε τέτοιο επιχείρημα προσκρούει άλλωστε στην παραδοχή του Marx ήδη το 1837 σχετικά με την ανεπάρκεια του ιδεαλισμού και

³ Για τα παραπάνω στοιχεία, αλλά και μία ιστορική ανασκοπή της ιστορικής περιόδου του Kant, βλ. Θανάσης Γκιούρας, «Εισαγωγή», στο Immanuel Kant, *Η Διένεξη των Σχολών*, μτφρ., επιμ., εισαγ. Θ. Γκιούρας, Σαββάλας, Αθήνα: 2004, σελ. 10-44.

⁴ Για την απόρριψη των μαρξικών άρθρων και συγκεκριμένα των άρθρων σχετικά με την περιοχή του Μοζέλα βλ. Θανάσης Γκιούρας, «Καυσόξυλα, κρασί και κριτική», Εισαγωγή στο Karl Marx, *Συζητήσεις για το νόμο περί υλοκλοπής. Για τους αμπελοργούς του Μοζέλα*, μτφρ. Θ. Γκιούρας, ΚΨΜ, Αθήνα: 2019, σελ. 15-16.

την υιοθέτηση της εγελιανής μεθοδολογίας.⁵ Συνεπώς σε κανένα σημείο της παρούσας εργασίας δεν αμφισβητείται ο εγελιανός χαρακτήρας της μαρξικής σκέψης.

Θέτοντας όμως την έννοια της δημοσιότητας στο επίκεντρο της ανάλυσης μπορούμε να αναδομήσουμε έναν άτυπο διάλογο της μαρξικής αρθρογραφίας με την καντιανή σκέψη. Σκοπεύουμε συγκεκριμένα να υποστηρίξουμε πως η μαρξική ανάλυση εγκολπώνει κεντρικά στοιχεία της καντιανής σκέψης, εντάσσοντάς τα ταυτόχρονα στη μαρξική μεθοδολογία. Η μετατόπιση αυτή εμφανίζεται μάλιστα ως αναγκαία για τη διασφάλιση της δυνατότητας πραγμάτωσης των περιεχόμενων στο καντιανό σύστημα διαφωτιστικών αξιών. Κατά συνέπεια μπορεί να παρατηρηθεί μία σύνδεση με τους σκοπούς της ανάλυσης του Kant και ταυτόχρονα μία ρητή απομάκρυνση από την καντιανή θεματοποίηση του ζητήματος, ως αναγκαίος όρος για την πραγμάτωση των σκοπών αυτών. Βάσει της ιδιαίτερης σχέσης του νεαρού Marx με την καντιανή ανάλυση -και με το σύνολο της διαφωτιστικής σκέψης- θα επιχειρηθεί να θεμελιωθεί η συνέχεια μεταξύ των δύο αναλύσεων περί δημοσιότητας.

Η παρούσα έρευνα συγκροτείται επομένως με επίκεντρο το ερώτημα περί της ύπαρξης μίας εσωτερικής συνάφειας των δύο επιχειρημάτων. Σκοπεύεται να υποστηριχθεί πως μία ανασυγκρότηση της καντιανής και της μαρξικής σκέψης μπορεί να αποκαλύψει πως αυτές τέμνονται στο ζήτημα της δημοσιότητας. Πέραν των διαφορών μεταξύ των δύο επιχειρημάτων, μία τέτοια συνάφεια μπορεί να αναγνωριστεί τόσο αναφορικά με τα βασικά περιεχόμενα της έννοιας της δημοσιότητας, όσο και με τον σκοπό που επιτελεί. Η αναγνώριση της συνάφειας θα επιτρέψει να καταστεί σαφής η προσήλωση του νεαρού Marx στη διαφωτιστική προβληματική και στα όριά της και επιπλέον το εύρος του καντιανού επιχειρήματος περί δημοσιότητας.

Η παραπάνω προβληματική θα εκτεθεί στην παρούσα εργασία μέσω μίας ανάλυσης της καντιανής και της μαρξικής θεωρίας περί δημοσιότητας. Για λόγους σαφήνειας προτιμήθηκε μία ξεχωριστή ανάλυση των δύο επιχειρημάτων. Έτσι στο πρώτο κεφάλαιο θα αναπτυχθεί η έννοια της δημοσιότητας, όπως θεματοποιείται στο πολιτικό έργο του Kant. Η ανάλυση θα εκκινήσει από τον τρόπο με τον οποίο συγκροτείται η έννοια της δημοσιότητας στο κείμενο περί *Διαφωτισμού*,⁶ με κύρια αναφορά στο ζήτημα της ελευθερίας, της σχέσης μεταξύ δημοσιότητας και διαφωτισμού και της σχέσης γνώσης και εξουσίας. Στη συνέχεια στρεφόμενοι στη *Διένεξη των Σχολών*⁷ θα αναφερθούμε στην οργάνωση του καντιανού συστήματος της δημοσιότητας. Μέσω του κειμένου αυτού θα αναπτυχθεί τόσο η διπλή δομή της καντιανής δημοσιότητας, όσο και ο κεντρικός ρόλος που αποδίδεται στη φιλοσοφία

⁵ Βλ. Karl Marx, «Παρατηρήσεις για την πρόσφατη πρωσική οδηγία περί λογοκρισίας», στο Θανάσης Γκιούρας - Θωμάς Νουτσόπουλος (επιμ.), *Karl Marx. Κείμενα από τη δεκαετία του 1840. Μία ανθολογία*, μτφρ. Θ. Γκιούρας, ΚΨΜ, Αθήνα: 2014, σελ. 572.

⁶ Immanuel Kant, «Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung? (1784)», στο Otto Heinrich von Gablentz (επιμ.), *Klassiker der Politik Band 1. Immanuel Kant Politische Schriften*, Westdeutscher Verlag, Köln und Opladen: 1965, σελ. 1-8. Στο εξής *Διαφωτισμός*.

⁷ Immanuel Kant, *Η Διένεξη των Σχολών*, μτφρ., επιμ., εισαγ. Θ. Γκιούρας, Σαββάλας, Αθήνα: 2004. Στο εξής *Διένεξη*.

εντός της. Επιπλέον θα προσεγγιστεί το ζήτημα των ορίων της δημοσιότητας βάσει της σχέσης μεταξύ των αναλύσεων του *Διαφωτισμού* και της *Διένεξης*. Τέλος θα επιχειρήσουμε να αναδείξουμε τον ρόλο που λαμβάνει ο χώρος της δημοσιότητας στα πλαίσια της καντιανής θεωρίας του δικαίου. Βάσει των σχετικών κειμένων θα καταστεί εμφανές, ότι το πεδίο της δημοσιότητας θεματοποιείται από τον Kant ως βασικός φορέας του αιτήματος μεταρρύθμισης του κράτους και πραγμάτωσης των ρεπουμπλικανικών αξιών.

Στο δεύτερο κεφάλαιο θα επιχειρηθεί η ανάπτυξη της αντίστοιχης προβληματικής, όπως εμφανίζεται στη μαρξική αρθρογραφία. Αρχικά θα αναπτυχθεί ο τρόπος με τον οποίο θεματοποιείται η δημοσιότητα από τον νεαρό Marx. Αναφερόμενοι κατ'αρχάς στη μαρξική μεθοδολογία και στη σχέση μεταξύ λογοκρισίας και ελευθεροτυπίας, θα αναδείξουμε αφενός την απόκλιση του Marx από την καντιανή σκέψη και αφετέρου την άρρηκτη σχέση μεταξύ του Τύπου και της ελευθερίας. Στη συνέχεια θα αναπτυχθεί το σύστημα της δημοσιότητας, όπως αναλύεται από τον Marx. Μέσω των αναπτύξεων αυτών θα αναδειχθεί τόσο η σημασία της έκφρασης της φιλοσοφίας εντός του Τύπου, όσο και η μαρξική κατανόηση της κίνησης του Τύπου ως αναγκαίου όρου για την επίτευξη του διαφωτισμού. Τέλος θα στραφούμε στην κορύφωση της μαρξικής ανάλυσης περί δημοσιότητας, όπως εμφανίζεται αναφορικά με τον ρόλο της εντός του γερμανικού πολιτικού συστήματος. Θα φανεί πως ο νεαρός Marx αναγνωρίζει τη δημοσιότητα ως αναγκαίο όρο για τη διαμεσολάβηση μεταξύ ιδιαιτερότητας και γενικότητας και κατ' επέκταση ως βασικό φορέα της μεταρρύθμισης.

Στο τρίτο και τελικό κεφάλαιο θα επιχειρηθεί η σύνδεση των δύο επιχειρημάτων. Βάσει των παραπάνω αναλύσεων θα υποστηριχθεί η κεντρική θέση της παρούσας εργασίας περί συνάφειας της καντιανής και της μαρξικής σκέψης. Υπό το πρίσμα της συνάφειας θα θεμελιωθεί επιπλέον η δυνατότητα ανάγνωσης των δύο αναλύσεων περί δημοσιότητας ως μία συνέχεια του κριτικού επιχειρήματος. Θα αναδειχθεί έτσι στο κλείσιμο της παρούσας εργασίας, η κοινή θεματοποίηση του πεδίου της δημοσιότητας ως φορέα μεταρρύθμισης, δηλαδή ως φορέα πραγμάτωσης των φιλοσοφικών αξιών στο ιστορικό παρόν.

Κλείνοντας την εισαγωγή αυτή πρέπει να σημειώσουμε, πως όλες οι μεταφράσεις από τα αγγλικά στην παρούσα εργασία είναι του ίδιου του γράφοντα εκτός εάν σημειώνεται το αντίθετο. Κατά συνέπεια κάθε πιθανό λάθος δεν μπορεί παρά να βαραίνει μόνο τον ίδιο.

Κεφάλαιο 1ο: Δημοσιότητα και Διαφωτισμός στην καντιανή σκέψη

Η έννοια του δημοσίου και η έννοια της δημοσιότητας αποτελούν ένα από τα κομβικότερα στοιχεία του καντιανού κριτικού επιχειρήματος, όπως αυτό εκφράστηκε στις τελευταίες δεκαετίες του 18ου αιώνα. Ήδη στον πρόλογο της πρώτης έκδοσης της *Κριτικής του Καθαρού Λόγου* το 1781, που αποτελεί και το εφαλτήριο της μετέπειτα επανομαζόμενης κριτικής περιόδου της σκέψης του Kant, εκφράζεται ρητά η αντίληψη πως «η εποχή μας είναι η καθαυτό εποχή της κριτικής, στην οποία πρέπει να υποβάλλονται τα πάντα».⁸ Η κριτική συνδέεται στη συνέχεια με τους αναγκαίους καθορισμούς της, δηλαδή με τον «ελεύθερο και δημόσιο έλεγχο του [Λόγου]».⁹ Η ιδέα της δημοσιότητας ως αναγκαίο στοιχείο της περιόδου του διαφωτισμού και η άρρηκτη σύνδεσή της με την έννοια της κριτικής, όχι μόνο δεν θα εγκαταλειφθεί από τον Kant στη συνέχεια του έργου του, αλλά θα επεκταθεί αποκτώντας κεντρική σημασία τόσο στο γνωσιοθεωρητικό, όσο και στο πολιτικό του επιχειρήμα.

Η αντίληψη βέβαια, περί δημοσίου χαρακτήρα της γνώσης, η οποία πρέπει να αναφέρεται σε μία -όχι ακριβώς ορισμένη ακόμα- κοινή γνώμη, δεν είναι μία πρωτοτυπία της καντιανής σκέψης. Αποτελεί αντίθετα αντικείμενο συζήτησης στον γερμανικό χώρο ήδη από τα μέσα του 18ου αιώνα.¹⁰ Στα πλαίσια της συζήτησης αυτής εμφανίζεται στο μεν θεωρητικό επίπεδο μία μεταβολή των εννοιών του κοινού [das Publikum], του δημοσίου [öffentliche] και της δημοσιότητας [die Öffentlichkeit], που δεν αναφέρονται πλέον αποκλειστικά στο πεδίο δραστηριοποίησης του ηγεμόνα.¹¹ Στο δε πρακτικό επίπεδο οι προαναφερθείσες μεταβολές εκφράστηκαν με την ιστορικά πρωτόγνωρη δημιουργία κοινωνικών οργανώσεων συζήτησης των δημοσίων υποθέσεων.¹² Η συζήτηση αυτή, παρότι δεν μπορεί να αναπτυχθεί στα πλαίσια της παρούσας έρευνας, αποτελεί το περιβάλλον μέσα στο οποίο εκφράζεται το καντιανό επιχειρήμα περί δημοσιότητας. Ταυτόχρονα αποτελεί ισχυρή ένδειξη, τόσο του νεωτερικού χαρακτήρα που αποκτά η έννοια της δημοσιότητας στον γερμανικό χώρο της περιόδου, όσο και των ιδιαιτεροτήτων και προβληματικών που εμφανίζονται στο εσωτερικό της.¹³

Η έννοια της δημοσιότητας και ο ρόλος που λαμβάνει στο πολιτικό έργο του Kant θα αποτελέσει και το κύριο ενδιαφέρον του παρόντος κεφαλαίου. Στόχος είναι να εκτεθεί ο τρόπος με τον οποίο κατανοείται η έννοια της δημοσιότητας στο καντιανό

⁸ Immanuel Kant, *Κριτική του Καθαρού Λόγου*. Τόμος Α' τεύχος 1, μτφρ. Α. Γιανναρά, Παπαζήση, Αθήνα:1976, σελ. 28. Η μετάφραση έχει μεταφερθεί στο μονοτονικό σύστημα για λόγους ευκολίας του αναγνώστη. Στο εξής ΚΚΑ.

⁹ *Αυτ.*

¹⁰ James Sheehan, *German History 1770-1866*, Clarendon Press Oxford, Oxford: 1991, σελ.190-191.

¹¹ John Christian Laursen, «The Subversive Kant: The Vocabulary of "Public" and "Publicity"», *Political Theory*, τομ. 14, αρ. 4, 1986, σελ. 584-587.

¹² Sheehan, *German History 1770-1866*, ό.π., σελ. 191-193.

¹³ Για την ιδιαίτερη αυτή συζήτηση περί δημοσιότητας στον γερμανικό χώρο, βλ. τόσο το προαναφερθέν Laursen, «The Subversive Kant», ό.π. όσο και τα Ciaran Cronin, «Kant's Politics of Enlightenment», *Journal of the History of Philosophy*, τόμ. 41, τχ. 1, Ιαν. 2003, σελ. 51-80 και Steven Lestition, «Kant and the End of Enlightenment in Prussia», *The Journal of Modern History*, τομ. 65, αρ. 1, Μαρ. 1993, σελ. 57-112.

σύστημα και το πώς αυτή εμφανίζεται ως αναγκαίο στοιχείο τόσο του διαφωτισμού, όσο και του ρεπουμπλικανισμού. Το κριτικό και δυναμικό στοιχείο που αποδίδεται στη δημοσιότητα θα μας επιτρέψει να εκθέσουμε την αντίληψη του Kant για την πραγμάτωση των διαδικασιών αυτών στο ιστορικό παρόν του.

1.1: Η Δημόσια Χρήση του Λόγου και οι κανονιστικές συνδηλώσεις της.

Η ανάλυση των παραπάνω θεματικών θα εκκινήσει στο παρόν κεφάλαιο με ένα ερώτημα περί του τρόπου συγκρότησης της έννοιας της δημοσιότητας στην καντιανή σκέψη. Το ζήτημα θα προσεγγιστεί υπό το πρίσμα της έννοιας που τίθεται στο επίκεντρο της ανάλυσης του Kant σχετικά με τη δημοσιότητα, δηλαδή της δημόσιας χρήσης του Λόγου. Η δημόσια χρήση του Λόγου ορίζεται από τον θεωρητικό ως η «χρήση που κάνει [ο άνθρωπος] ως ειδήμων ενώπιον του συνολικού αναγνωστικού κοινού»¹⁴ περιγράφει με άλλα λόγια την πράξη του ανθρώπου ως συμμετέχοντα στη σφαίρα της δημοσιότητας. Μία ανασυγκρότηση λοιπόν, αφενός των ορίων αυτής της πράξης και αφετέρου των κανονιστικών περιεχόμενων που της αποδίδονται, θα επιτρέψει την κατανόηση των προβληματικών αλλά και των στόχων της θεωρίας σχετικά με το ζήτημα της δημοσιότητας.

Η κατανόηση όμως της δημόσιας χρήσης του Λόγου προϋποθέτει μία ανάπτυξη του ζητήματος του διαφωτισμού, υπό το πρίσμα του οποίου τίθεται ως αίτημα και αποκτά κανονιστική ισχύ. Η σχέση μεταξύ δημοσιότητας και διαφωτισμού αποτελεί συγκροτησιακό σημείο του καντιανού επιχειρήματος ήδη από το κείμενο του Kant περί διαφωτισμού και διατηρείται στο σύνολο του κριτικού του έργου. Στα πλαίσια του κειμένου αυτού, ο διαφωτισμός ορίζεται ως «η έξοδος του ανθρώπου από την αυθυπαίτια ανωριμότητά του».¹⁵ Η ανωριμότητα αποτελεί την «αδυναμία να χρησιμοποιεί κανείς τη διάνοιά του χωρίς την καθοδήγηση ενός άλλου» και νοείται ως αυθυπαίτια, εφόσον δεν αποτελεί αποτέλεσμα ενός φυσικού ελλείματος της ανθρώπινης διάνοιας, αλλά προέρχεται από «έλλειμα της αποφασιστικότητας και του θάρρους».¹⁶

Η αντίληψη της ανωριμότητας ως αυθυπαίτιας επιτρέπει στον Kant να εκφράσει το αίτημα στους ανθρώπους να κάνουν χρήση των διανοητικών τους δυνάμεων, ώστε να καταφέρουν να εξέλθουν από αυτή και να πετύχουν τον διαφωτισμό τους. Η συγκεκριμένη απαίτηση της κριτικής σκέψης οδηγεί και στο συμπέρασμα πως η ανωριμότητα δεν προέρχεται από την ανθρώπινη φύση, δεν συνδέεται οντολογικά με τον άνθρωπο.¹⁷ Αντίθετα η ανωριμότητα κατανοείται ως αποτέλεσμα της ίδιας της ανθρώπινης πράξης και συνεπώς είναι δυνατό να αρθεί μέσω μίας πράξης του

¹⁴ Kant, *Διαφωτισμός*, ό.π., σελ. 3. Οι ελληνικές αποδόσεις τόσο του κειμένου αυτού, όσο και του κειμένου *Περί του κοινού αποφθέγματος: Αυτό μπορεί να είναι ορθό στη θεωρία, αλλά δεν ισχύει στην πράξη*, προέρχονται από αδημοσίευτες μεταφράσεις του Θανάση Γκιούρα τον οποίο και ευχαριστώ για την άδεια χρήσης τους.

¹⁵ *Αυτ.*, σελ. 1.

¹⁶ *Αυτ.*

¹⁷ Θανάσης Γκιούρας, *Ελευθερία και Ιστορία. Με βασική αναφορά στις θέσεις για την έννοια της ιστορίας του Walter Benjamin*, ΚΨΜ, Αθήνα: 2012, σελ. 45.

ανθρώπου. Με άλλα λόγια ο διαφωτισμός μπορεί να πραγματοποιηθεί, μόνο μέσω της χρήσης των ανθρώπινων δυνάμεων.

Πρέπει βέβαια να σημειωθεί εδώ, ότι η έννοια της αυθυπαιτιότητας δεν εξαντλεί την καντιανή θεώρηση σχετικά με τις αιτίες της ανθρώπινης ανωριμότητας. Διότι η σχέση καθοδήγησης, η οποία ήδη στα πλαίσια του ορισμού του διαφωτισμού εμφανίστηκε ως πυρήνας της ανωριμότητας, δεν διατηρείται σε ένα θεωρησιακό πλαίσιο αλλά εκφράζεται σε μία κοινωνική σχέση μεταξύ κηδεμόνα και κηδεμονευόμενου. Οι κηδεμόνες του λαού -οι οποίοι στο κείμενο της *Διένεξης* θα ταυτιστούν με τους πρακτικούς των σχολών-¹⁸ παρότι όχι απαραίτητα διαφωτισμένοι οι ίδιοι, έχουν τη δυνατότητα να διατηρούν τον λαό σε μία κατάσταση ανωριμότητας. Ενισχύουν, δηλαδή και αναπαράγουν την κατάσταση ανωριμότητας και κατά συνέπεια αποτελούν εμπόδιο στην πραγμάτωση του κριτικού αιτήματος διαφωτισμού.¹⁹

Η παραπάνω συνοπτική ανάλυση του ζητήματος του διαφωτισμού στην καντιανή σκέψη μας επιτρέπει δύο παρατηρήσεις σχετικά με τα ενδιαφέροντα της παρούσας εργασίας. Αρχικά πρέπει να τονιστεί ότι σε αντίθεση με την κλασική αντίληψη περί διαφωτισμού, ο Kant δεν επικεντρώνει το ενδιαφέρον του στο ζήτημα ύπαρξης προκαταλήψεων στη σκέψη του λαού. Όπως φάνηκε από τον ορισμό του διαφωτισμού, η καντιανή ανάλυση στρέφεται ιδιαίτερα στη μορφή της σχέσης, η οποία παράγει τη σκέψη και όχι στο εκάστοτε περιεχόμενο της σκέψης αυτής. Με άλλα λόγια το κεντρικό πρόβλημα για τη διαδικασία του διαφωτισμού αναγνωρίζεται στη σχέση καθοδήγησης και υποτέλειας και όχι στα αποτελέσματά της.²⁰ Συνεπώς επιτρέπεται να υποστηριχθεί, πως το αίτημα περί διαφωτισμού ταυτίζεται με ένα αίτημα αυτόνομης χρήσης των διανοητικών δυνάμεων, δηλαδή με ένα αίτημα ελευθερίας.²¹ Κάθε σχέση καθοδήγησης στο πεδίο αυτό εμφανίζεται έτσι σαν σχέση ετερονομίας, συνέπεια της οποίας είναι η αναπαραγωγή σχέσεων υποτέλειας και δειλίας.

Η παραπάνω μετατόπιση οδηγεί και στην κεντρικότητα της έννοιας της αυθυπαιτιότητας στη διαδικασία του διαφωτισμού. Διότι εφόσον ο διαφωτισμός ταυτίζεται με την αυτόνομη χρήση των ανθρώπινων διανοητικών δυνάμεων, τότε δεν απαιτείται μία εκπαίδευση του λαού από ένα σημείο εξωτερικό του ίδιου, ώστε να καταστεί ικανός για τον διαφωτισμό του. Αντίθετα ο διαφωτισμός του λαού δύναται να επιτευχθεί μόνο από τις ίδιες δυνάμεις του, στο βαθμό που δεν τίθενται εξωτερικά εμπόδια στη χρήση τους.²² Αυτό βέβαια συνεπάγεται, ότι η έξοδος του ανθρώπου από την ανωριμότητα προϋποθέτει την άρση των εκάστοτε εμποδίων στην αυτόνομη σκέψη, δηλαδή των κρατούσων σχέσεων κηδεμονίας που επιβάλλουν την παραμονή

¹⁸ Kant, *Διένεξη*, ό.π., σελ. 133.

¹⁹ Kant, *Διαφωτισμός*, ό.π., σελ. 1-2.

²⁰ Katerina Deligiorgi, «Universalisability, publicity and communication: Kant's conception of reason», *European Journal of Philosophy*, τομ. 10, τχ. 2, Δεκ. 2002, σελ. 144.

²¹ Michael Clarke, «Kant's Rhetoric of Enlightenment», *The Review of Politics*, τομ. 59, τχ. 1, Χειμ. 1997, σελ. 58.

²² Kant, *Διαφωτισμός*, ό.π., σελ. 2.

του στη μη φυσική κατάσταση ανωριμότητας.²³ Έτσι η καντιανή κριτική εμφανίζεται να είναι διττή, απαιτώντας τόσο μία πράξη του λαού ώστε να εξέλθει της ανωριμότητας χρησιμοποιώντας τις ίδιες δυνάμεις του, όσο και μία άρση των εμποδίων της πράξης αυτής.

Η συγκεκριμένη προβληματική οδηγεί φυσικά σε ένα ερώτημα, σχετικά με τον τρόπο και τη δυνατότητα πραγμάτωσης του διαφωτιστικού αιτήματος. Αυτό δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί ατομικά καθώς όπως ήδη αναφέρθηκε, οι κοινωνικές συνθήκες υποτέλειες καθιστούν αδύνατο τον διαφωτισμό κάθε μεμονωμένου ανθρώπου.²⁴ Ο διαφωτισμός λοιπόν είναι αναγκαία μία κοινωνική διαδικασία και ο τρόπος πραγμάτωσης του δεν αφορά την αύξηση των διανοητικών δυνάμεων του ανθρώπου, αλλά τη δυνατότητα αυτών των δυνάμεων να εκφραστούν κοινωνικά. Συνεπώς το ερώτημα περί του τρόπου πραγμάτωσης του διαφωτισμού εμφανίζεται άρρηκτα συνδεδεμένο με το ζήτημα της σχέσης του πεδίου της γνώσης -ως αυτόνομη χρήση των διανοητικών δυνάμεων- με το πεδίο της εξουσίας, που περιορίζει τη χρήση αυτή στον κοινωνικό χώρο.

Η σχέση μεταξύ γνώσης και εξουσίας τίθεται στο επίκεντρο της καντιανής έννοιας της δημοσιότητας, εκφραζόμενη στη διάκριση μεταξύ δημόσιας και ιδιωτικής χρήσης του Λόγου. Το πεδίο της ιδιωτικής χρήσης κατανοείται ως το πλαίσιο εντός του οποίου ο άνθρωπος δεν δρα ελεύθερα υπό τη μορφή του κοσμοπολίτη, αλλά αντίθετα αποτελεί μέλος ενός μηχανισμού στον οποίο οφείλει να υπακούει ώστε να πραγματοποιούν οι στόχοι της κυβέρνησης. Ο άνθρωπος δεν νοείται εδώ ως ενεργητικό μέλος, όπως στα πλαίσια της δημόσιας χρήσης του Λόγου, αλλά μόνο ως παθητικός όρος σε σχέση με τις κυβερνητικές εντολές. Αυτή η στιγμή παθητικότητας στο καντιανό σύστημα όμως, δεν αποτελεί εμπόδιο στην πραγμάτωση του διαφωτισμού, αλλά αντίθετα προϋπόθεσή του.²⁵ Η πραγμάτωση των διαφωτιστικών αξιών στον ιστορικό χρόνο λοιπόν, δεν προϋποθέτει μόνο ελευθερία αλλά ταυτόχρονα και αναντίρρητη υπακοή στον κυβερνητικό νόμο.

Το κριτικό επιχείρημα έχοντας θεματοποιήσει τόσο τη γνώση όσο και την εξουσία ως αναγκαίες στιγμές της νεωτερικής κατάστασης, δεν μπορεί να στραφεί σε ένα αίτημα άρσης της διάκρισής τους, αλλά αντίθετα σκοπεύει στη διαμεσολάβησή τους υπό τη σκοπιά της πραγμάτωσης του διαφωτιστικού ιδεώδους ελευθερίας.²⁶ Η διαμεσολάβηση αυτή καθίσταται αναγκαία από το γεγονός πως η σχέση μεταξύ των δύο σφαιρών μπορεί να συγκροτείται ως εντασιακή,²⁷ όπως κατέδειξε ήδη η ανάλυση των σχέσεων κηδεμονίας στο εσωτερικό της κοινωνίας. Διότι ο σκοπός της κυβέρνησης να άρχει²⁸ δεν ταυτίζεται με τον διαφωτιστικό σκοπό εύρεσης της

²³ Clarke, «Kant's Rhetoric of Enlightenment», ό.π., σελ. 59.

²⁴ Kant, *Διαφωτισμός*, ό.π., σελ. 2.

²⁵ *Αυτ.*, σελ. 2-3.

²⁶ Clarke, «Kant's Rhetoric of Enlightenment», ό.π., σελ. 56.

²⁷ Cronin, «Kant's Politics of Enlightenment», ό.π., σελ. 53· Clarke, «Kant's Rhetoric of Enlightenment», ό.π., σελ. 54-55.

²⁸ Kant, *Διένεξη*, ό.π., σελ. 251.

αλήθειας και τείνει να τον περιορίζει.²⁹ Η αδυναμία ορθής διαμεσολάβησης των δύο σφαιρών, συνεπάγεται τον μη έλεγχο της κυβερνητικής αυθαιρεσίας και επομένως, όπως είδαμε παραπάνω, την προαγωγή σχέσεων απαξίας και ετερονομίας στην κοινωνία.³⁰

Η συγκρότηση του χώρου της δημοσιότητας στον Kant επομένως, όχι μόνο προϋποθέτει τη διαμεσολάβηση μεταξύ ιδιωτικού και δημόσιου Λόγου, αλλά προκύπτει και από τον αλληλοπεριορισμό των δύο σφαιρών. Συνεπώς η ανάπτυξη της έννοιας της δημόσιας χρήσης του Λόγου που αποτελεί και τον κεντρικό στόχο του παρόντος κεφαλαίου, προϋποθέτει την ανασυγκρότηση της καντιανής σκέψης σχετικά με το πεδίο ιδιωτικής χρήσης του, ώστε να αναγνωριστεί το κριτήριο διάκρισης μεταξύ των δύο σφαιρών.

Η ιδιωτική χρήση του Λόγου λοιπόν, ορίζεται από τον Kant ως «εκείνη που επιτρέπεται να κάνει [ο άνθρωπος] σε μία συγκεκριμένη δημόσια θέση ή αξίωμα που του έχει εμπιστευθεί».³¹ Στα πλαίσια αυτής του της δραστηριότητας ο άνθρωπος δεν νοείται ως ελεύθερος να προβεί σε κρίση για τη δραστηριότητά του, αλλά αντίθετα είναι δεσμευμένος στην πραγμάτωση του ρόλου που έχει αναλάβει. Η παθητικότητά του συνίσταται στο γεγονός, πως δεν πράττει ελεύθερα αλλά χάριν της εκπλήρωσης ενός σκοπού που του έχει δοθεί εξωτερικά. Επιχειρώντας να διασαφηνίσει το πεδίο εντός του οποίου ο άνθρωπος οφείλει αναντίρρητη υπακοή ο Kant στρέφεται στα παραδείγματα ενός κληρικού, ενός στρατιωτικού και ενός φορολογούμενου πολίτη. Στην εκπλήρωση των εκάστοτε καθηκόντων τους, είτε αυτά συνίστανται στην εργασία τους στο παράδειγμα του στρατιωτικού και του κληρικού, είτε στην πληρωμή των φόρων αναφορικά με τον πολίτη, δεν επιτρέπεται να αντιδράσουν ή να διαφωνήσουν αλλά αντίθετα οφείλουν να υπακούσουν.³²

Κοινό στοιχείο των παραπάνω παραδειγμάτων αποτελεί το γεγονός, ότι η δέσμευση που καθιστά τους ανθρώπους παθητικούς εμφανίζεται ως αποτέλεσμα μίας σύμβασης. Τόσο ο κληρικός όσο και ο στρατιωτικός δεσμεύονται από μία εργασιακή σύμβαση, ενώ ο πολίτης δεσμεύεται στην καταβολή φόρων μέσω της ιδέας του κοινωνικού συμβολαίου που συγκροτεί την πολιτεία. Κατά συνέπεια το πεδίο της ιδιωτικής χρήσης του Λόγου ταυτίζεται με το πεδίο στο οποίο ο άνθρωπος δεσμεύεται από συμβάσεις με την ευρεία έννοια του όρου.³³ Όπως όμως παρατηρεί ορθά ο Cronin, η δέσμευση των ανθρώπων δεν θεμελιώνεται στην κυβερνητική αυθαιρεσία, αλλά «[...] σε τελική ανάλυση απορρέει από την εξουσία του κυρίαρχου

²⁹ *Αυτ.*, 135-137.

³⁰ Η θεματική αυτή δείχνει να αντανakλά ευθέως στο ζήτημα της δημοσιότητας, τη διάκριση μεταξύ πατριωτικής και πατρικής κυβέρνησης, που εμφανίζεται στα πλαίσια της καντιανής δικαϊκής θεωρίας, βλ. Immanuel Kant, «Über den Gemeinspruch: Das mag in der Theorie richtig sein, taugt aber nicht für die Praxis (1793)», στο Otto Heinrich von der Gablentz (επιμ.), *Klassiker der Politik Band 1. Immanuel Kant Politische Schriften*, Westdeutscher Verlag, Köln und Opladen: 1965, σελ. 80. Στο εξής *Θεωρία και Πράξη*.

³¹ Kant, *Διαφωτισμός*, ό.π., σελ. 3.

³² *Αυτ.*, σελ. 3-4.

³³ Cronin, «Kant's Politics of Enlightenment», ό.π., σελ. 56-57· βλ. και Kant, *Διαφωτισμός*, ό.π., σελ. 5-6.

ή του ηγεμόνα που νομοθετεί σύμφωνα με την αρχή: 'Μόνο εκείνοι οι νόμοι που θα μπορούσε ο ίδιος ο λαός να δώσει στον εαυτό του είναι έγκυροι'.».³⁴ Επομένως, ο άνθρωπος οφείλει αναντίρρητη υποταγή στην κυβερνητική νομοθετική βούληση, που εμφανίζεται ως μορφή προώθησης του διαφωτισμού, στον βαθμό που νομοθετεί βάσει των κανονιστικών αρχών της ιδέας του κοινωνικού συμβολαίου.

Φαίνεται από τα παραπάνω, ότι η διάκριση που εισάγει ο Kant μεταξύ δημόσιας και ιδιωτικής χρήσης του Λόγου δεν στοχεύει μόνο στη διασφάλιση μίας σφαίρας ελεύθερης δημοσιότητας, αλλά και στο να άρει τα εμπόδια του διαφωτισμού θέτοντας κανονιστικά όρια στο πεδίο νόμιμης δέσμευσης του ανθρώπου.³⁵ Το πεδίο της ιδιωτικής χρήσης του Λόγου εμφανίζεται ως ο χώρος εκείνος, όπου εκφράζεται η νομοθετική βούληση του κυρίαρχου. Στα πλαίσια του πεδίου αυτού ο άνθρωπος οφείλει να σέβεται τον νόμο, ο οποίος εφόσον παράγεται από την ιδέα του κοινωνικού συμβολαίου θεωρείται νομιμοποιημένος βάσει ενός *a priori* κριτηρίου του Λόγου. Συνεπώς η κυρίαρχη νομοθετική βούληση είναι ανώτατη, καθώς κανείς δεν μπορεί να της αντισταθεί νόμιμα, αλλά οφείλει ταυτόχρονα να αυτοπεριορίζεται στα όρια που παράγει η ιδέα του κοινωνικού συμβολαίου.

Η δημόσια χρήση του Λόγου εμφανίζεται έτσι ως το εξωτερικό όριο της νομοθετικής εξουσίας του κυρίαρχου, «[...] αυτό που απομένει, τρόπον τινά, όταν η νομοθετική βούληση έχει εξαντληθεί».³⁶ Το συμπέρασμα αυτό δείχνει μάλιστα να υποστηρίζεται και από το γεγονός ότι ο Kant κατανοεί την ελευθερία του λόγου ως περιεχόμενη στο εγγενές πρωταρχικό δικαίωμα της ελευθερίας, δηλαδή ως ένα αναφαίρετο δικαίωμα κάθε ανθρώπου.³⁷ Η έννοια της δημοσιότητας λοιπόν, κατανοημένη βάσει αυτής της σχέσης, εμφανίζεται ως ο χώρος όπου ο ίδιος άνθρωπος που εμφανίστηκε προηγουμένως ως παθητικό μέλος μπορεί -και οφείλει- να κάνει δημόσια χρήση του Λόγου του, να ασκήσει δηλαδή κριτική στις εκάστοτε κυβερνητικές αποφάσεις. Η εξουσία δεν νομιμοποιείται να επιβάλλει περιορισμούς στον χώρο της δημοσιότητας, αλλά αντίθετα οφείλει να διασφαλίσει εξωτερικά τη λειτουργία του, αφού δεν αποτελεί κίνδυνο για την επιβίωσή της.³⁸

Εφαρμόζοντας, λοιπόν, στο ζήτημα της δημοσιότητας την κεντρική για το σύνολο του κριτικού συστήματος αντίληψη της διττής φύσης του ανθρώπου -ως έλλογο και ταυτόχρονα αισθησιακό ον-³⁹ ο Kant μπορεί να υποστηρίξει, πως ο άνθρωπος πρέπει να κατανοηθεί ταυτόχρονα ως παθητικό και ως ενεργητικό μέλος της κοινωνίας. Το πεδίο της δημοσιότητας αποτελεί έτσι, το πεδίο εντός του οποίου ο άνθρωπος χρησιμοποιεί ελεύθερα και δημόσια τις διανοητικές δυνάμεις του. Σε αντίθεση με το

³⁴ *Αυτ.*, σελ. 58-59.

³⁵ Γκιούρας, «Εισαγωγή», ό.π., σελ. 28-29.

³⁶ Cronin, «Kant's Politics of Enlightenment», ό.π., σελ. 59.

³⁷ Ιόλη Πατέλλη, «Ελευθερία του Λόγου: Η κριτική του Kant στον Hobbes», στο Μανόλης Αγγελίδης - Διονύσης Γράβαρης - Δημήτρης Σακκάς (επιμ.), *Κοινωνική θεωρία και πολιτική ευθύνη. Συντροφικό αντιχάρισμα στον Νίκο Πετραλιά*, Gutenberg, Αθήνα: 2008, σελ. 565-566· Immanuel Kant, *Μεταφυσική των Ηθών*, μτφρ. Κ. Ανδρουλιδάκης, Σμίλη, Αθήνα: 2013, σελ. 59-60. Στο εξής *ΜτΗ*.

³⁸ Kant, *Διαφωτισμός*, ό.π., σελ. 3-6· Cronin, «Kant's Politics of Enlightenment», ό.π., σελ. 59.

³⁹ Κοσμάς Ψυχοπαίδης, «Πολιτική Δημοσιότητα και η ιδέα ενός Πανεπιστημίου», στο Κ. Ψυχοπαίδης, *Η πολιτική μέσα στις έννοιες*, Νήσος, Αθήνα: 1997, σελ. 114.

πεδίο της εξουσίας, εδώ ο άνθρωπος δεν βρίσκεται σε σχέσεις υποτέλειας αλλά αντίθετα σε σχέσεις ισότητας και ελευθερίας ως φορέας του Λόγου.⁴⁰ Αυτές οι σχέσεις ελευθερίας στο εσωτερικό της δημοσιότητας, αποτελούν αναγκαία προϋπόθεση για την αναγνώριση της αλήθειας και για την ωρίμανση των ανθρώπων.

Τα παραπάνω, όμως δεν πρέπει να οδηγήσουν σε ένα συμπέρασμα ταύτισης του καντιανού αιτήματος δημοσιότητας με μία φιλελεύθερη αντίληψη ελευθερίας της γνώμης. Διότι, παρότι ο Kant αρνείται τη θέσπιση εξωτερικών ορίων στη δημοσιότητα, ταυτόχρονα προϋποθέτει την οριοθέτησή της βάσει εσωτερικών κριτηρίων. Μία τέτοια ανάγνωση μπορεί ήδη να βασιστεί στο γεγονός, πως ο άνθρωπος ως δρώντας στη δημόσια σφαίρα κατανοείται ως μέλος μίας κοσμοπολίτικης κοινωνίας.⁴¹ Λαμβάνει δηλαδή μία σκοπιά που ξεπερνά το ρόλο του ως μέλους της αστικής κοινωνίας. Συνεπώς η πράξη η οποία προσδοκάται από αυτόν στο πεδίο έκφρασης της ελευθερίας του δεν ταυτίζεται με μία υπεράσπιση των επιμέρους ιδιαίτερων συμφερόντων του.⁴² Καλείται αντίθετα, υπερβαίνοντας τη μερικότητα αυτών να επιχειρηματολογήσει από μία ανώτερη σκοπιά γενικού συμφέροντος του ανθρώπου.⁴³ Αντίστοιχα και ο ρόλος του ειδήμονα⁴⁴ που αποδίδεται στον συμμετέχοντα στη δημόσια σφαίρα, δείχνει προς την ιδέα του ξεπεράσματος του ιδίου συμφέροντος και ταυτόχρονα σε ένα κριτήριο επιστημονικότητας⁴⁵ -«διεξοδικά ελεγμένες και καλοπροαίρετες σκέψεις»-⁴⁶ του δημόσιου Λόγου.

Υπό αυτό το πρίσμα μπορεί να γίνει κατανοητή και η σύνδεση που επιχειρεί ο Kant μεταξύ του διαφωτισμού και της δημόσιας χρήσης του Λόγου. Διότι, εφόσον σκοπό της δημοσιότητας αποτελεί η εύρεση της αλήθειας, τότε προϋποθέτει σχέσεις ελευθερίας της κριτικής και ισότητας στο εσωτερικό της.⁴⁷ Προϋποθέτει δηλαδή την πραγμάτωση των αξιών, που έχουν αναγνωριστεί ως ουσιώδης ανθρώπινη φύση. Ο σκοπός της αλήθειας όμως, χάριν του οποίου ενεργόποιούνται οι ανθρώπινες δυνάμεις, δεν αναφέρεται στην επίτευξη της ωφελιμότητας αλλά στην αναγνώριση των σκοπών του Λόγου. Αναφέρεται με άλλα λόγια στην αναγνώριση των φυσικών δικαιωμάτων του ανθρώπου και υπό τη σκοπιά αυτών -ως κανονιστικών κριτηρίων- οφείλουν να ασκούν κριτική στην πραγματικότητα. Η σύνδεση του διαφωτισμού με τα φυσικά δικαιώματα τίθεται ρητά, όταν ο Kant ορίζει τον λαϊκό διαφωτισμό ως τη «δημόσια διδασκαλία του λαού περί των καθηκόντων και δικαιωμάτων του ως προς το κράτος στο οποίο ανήκει».⁴⁸ Ο χώρος της δημοσιότητας, λοιπόν, δεν νοείται ως ένα αξιολογικά ουδέτερο πεδίο, αλλά ως χώρος πραγμάτωσης των διαφωτιστικών αξιών.

⁴⁰ Deligiorgi, «Universalisability, Publicity...», ό.π., σελ. 145.

⁴¹ Kant, *Διαφωτισμός*, ό.π., σελ. 3.

⁴² Γκιούρας, *Ελευθερία και Ιστορία*, ό.π., σελ. 53.

⁴³ Kevin R. Davis, «Kant's Different "Publics" and the Justice of Publicity», *Kant Studien*, τομ. 83, τχ. 2, Ιαν. 1992, σελ. 171-174.

⁴⁴ Kant, *Διαφωτισμός*, ό.π., σελ. 3.

⁴⁵ Cronin, «Kant's Politics of Enlightenment», ό.π., σελ. 64.

⁴⁶ Kant, *Διαφωτισμός*, ό.π., σελ. 4.

⁴⁷ Kant, *Διένεξη*, ό.π., σελ. 109, 115, 123.

⁴⁸ *Αυτ.*, σελ. 251. Με τις μετατοπίσεις που συνεπάγεται ο ορισμός αυτός σε σχέση με το κείμενο περί διαφωτισμού θα ασχοληθούμε στο επόμενο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας.

Συνεπώς η δημόσια χρήση του Λόγου αποτελεί συνθήκη δυνατότητας του διαφωτισμού, εφόσον ο Kant αναμένει στο εσωτερικό της δημοσιότητας μία -έστω δυνητικά- αξιακά πλήρη πράξη των ανθρώπων. Η διασφάλιση της πραγμάτωσης των αξιών αυτών στη δημοσιότητα δεν αποδίδεται -καταρχάς- στην κυβέρνηση, αλλά στην εσωτερική κίνηση της ίδιας της δημοσιότητας, δηλαδή στη λογοκρισία του Λόγου.⁴⁹ Προσδοκάται με άλλα λόγια από την καντιανή ανάλυση, ότι εφόσον τηρούνται οι βασικοί όροι νομιμότητας, ο ελεύθερος δημόσιος διάλογος θα μπορέσει να οδηγήσει στην αναγνώριση της αλήθειας και κατ'επέκταση στον σταδιακό διαφωτισμό των ανθρώπων, δίχως την εμφάνιση φαινομένων βίας και καταναγκασμού.⁵⁰ Φαίνεται έτσι ότι η διαμεσολάβηση μεταξύ γνώσης και εξουσίας συνίσταται στη δέσμευση και των δύο σφαιρών στα κανονιστικά κριτήρια του Λόγου, που διασφαλίζει την ειρηνική συνύπαρξη μεταξύ τους.

Συνοψίζοντας λοιπόν όσα αναφέρθηκαν στο τρέχον κεφάλαιο μπορούμε να υποστηρίξουμε τα εξής: Ο χώρος της δημοσιότητας συγκροτείται ως αποτέλεσμα της διαμεσολάβησης μίας αναγκαίας και εντασιακής σχέσης στη νεωτερική κατάσταση: της σχέσης γνώσης και εξουσίας. Το πεδίο ιδιωτικής χρήσης του Λόγου, δηλαδή της αναντίρρητης υποταγής στην εξουσία, εμφανίζεται στην καντιανή σκέψη όχι μόνο ως εξωτερικό όριο του πεδίου της ελεύθερης δημοσιότητας, αλλά και ως αναγκαία προϋπόθεση για την ύπαρξή του. Διότι η υποταγή στη νομοθετική εξουσία αποτελεί διασφάλιση της αποφυγής φαινομένων βίας, τα οποία δεν μπορούν να προωθήσουν την έξοδο από την ανωριμότητα, όπως αυτή κατανοείται από τον Kant.⁵¹ Η δημοσιότητα αποτελεί έτσι το πεδίο έκφρασης της ανθρώπινης ελευθερίας, το οποίο η εξουσία οφείλει να διασφαλίζει χωρίς να παρεμβαίνει εντός του. Η παραπάνω θεώρηση όμως δεν ταυτίζεται με μία έλλειψη ορίων της δημόσιας χρήσης του Λόγου. Αντίθετα, ο Kant θέτει στη δημόσια χρήση του Λόγου κανονιστικά κριτήρια, ώστε να καταστεί εφικτή μέσω αυτής η πραγμάτωση του διαφωτιστικού αιτήματος, δηλαδή η έξοδος του ανθρώπου από την ανωριμότητά του. Συνεπώς, πράττοντας εντός του χώρου της δημοσιότητας ο άνθρωπος διαπαιδαγωγεί τον εαυτό του στην ελευθερία του,⁵² όπως απαιτούσε ήδη η κατανόηση της ανωριμότητας ως αυθυπαίτιας.

Κεφάλαιο 1.2: Το πανεπιστήμιο ως θεσμός δημοσιότητας.

Υπό το πρίσμα των προβληματικών και των αξιών που περιέχονται στην έννοια της δημοσιότητας μπορούμε να προσεγγίσουμε την προσπάθεια του Kant να θεματοποιήσει έναν θεσμικό χώρο δημοσιότητας στις νεωτερικές συνθήκες. Στα πλαίσια του παρόντος κεφαλαίου λοιπόν θα επιχειρηθεί να φανεί πως η προσπάθεια θεσμοποίησης του Kant βασίζεται στην αντίληψη περί δημοσιότητας, που εκτέθηκε παραπάνω. Ταυτόχρονα η διαδικασία αυτή συνεπάγεται εσωτερικές μεταβολές της προβληματικής περί δημοσιότητας. Σκοπός της ανάλυσης στο παρόν σημείο είναι να

⁴⁹ Για το ζήτημα της λογοκρισίας του Λόγου βλ. Θωμάς Νουτσόπουλος, *Η Φιλοσοφία ως ανταποκριτής*, ό.π., σελ. 62-64.

⁵⁰ Cronin, «Kant's Politics of Enlightenment», ό.π., σελ. 63-64.

⁵¹ Kant, *Διαφωτισμός*, ό.π., σελ. 2.

⁵² Γκιούρας, *Ελευθερία και Ιστορία*, ό.π., σελ. 53· Clarke, «Kant's Rhetoric of Enlightenment», ό.π., σελ. 61.

γίνουν εμφανή τα στοιχεία συνέχειας και μεταβολής και ο ιδιαίτερος ρόλος της φιλοσοφίας στα πλαίσια της καντιανής σκέψης.

Η προσπάθεια του Kant να αναπτύξει θεσμικά την έννοια της δημοσιότητας αποδίδει κεντρικό ρόλο στον θεσμό του πανεπιστημίου, το οποίο επιχειρείται να εμφανιστεί ως ο κύριος νεωτερικός θεσμός δημοσιότητας.⁵³ Η δημιουργία μίας δημόσιας σφαίρας διαλόγου ανατρέχει λοιπόν κατ'αρχάς στον καθ'εαυτό θεσμό παραγωγής της γνώσης στη νεωτερικότητα.⁵⁴ Αυτή η κίνηση της καντιανής θεωρίας μπορούμε να υποστηρίξουμε πως προοικονομείται ήδη από την ύπαρξη γνωσιακών κριτηρίων στο εσωτερικό της έννοιας της δημόσιας χρήσης του Λόγου, όπως αναπτύχθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο. Υπό το πρίσμα της ανεπτυγμένης καντιανής θεωρίας της δημοσιότητας η γνώση και η προώθηση της τίθεται ρητά και αναφαίρετα στον πυρήνα του ζητήματος του δημόσιου Λόγου.

Το πανεπιστήμιο όμως δεν θεματοποιείται από τον Kant ως ένας ενιαίος χώρος για την παραγωγή και την αναπαραγωγή της γνώσης. Αντίθετα εμφανίζονται στο εσωτερικό του χωρισμοί μεταξύ των διάφορων σχολών, βασιζόμενοι σε έναν καταμερισμό των επιστημονικών εργασιών.⁵⁵ Η έννοια του καταμερισμού της εργασίας αναφέρεται εδώ σε μία διάκριση ανάμεσα στα διάφορα πεδία της συνολικής ανθρώπινης γνώσης. Το σύνολο της γνώσης της κοινωνίας οργανώνεται έτσι στο πανεπιστήμιο σε διάφορες σχολές, διακριτές βάσει του αντικειμένου που θεραπεύουν.⁵⁶ Ο χωρισμός του πανεπιστημίου σε σχολές συνοδεύεται και από μία αξιολογικού χαρακτήρα διάκριση των σχολών σε ανώτερες και κατώτερη. Η παραπάνω διάκριση δεν προκύπτει από τον στόχο εύρεσης της αλήθειας αλλά από τους σκοπούς της κυβέρνησης.⁵⁷

Το κυβερνητικό ενδιαφέρον για το πανεπιστήμιο είναι αποτέλεσμα της εκπαίδευσης των κρατικών υπαλλήλων που εγγράφεται ως κεντρική λειτουργία του. Οι πρακτικοί της γνώσης αποτελούν απόφοιτους του πανεπιστημίου, που εργαλειοποιούν τη γνώση τους χάριν της επίτευξης συμφερόντων της εξουσίας.⁵⁸ Βάσει του ρόλου τους αυτού ασκούν νόμιμη επίδραση στην αστική κοινωνία σύμφωνα με την πανεπιστημιακή τους εκπαίδευση.⁵⁹ Συνδέουν με άλλα λόγια το πεδίο της γνώσης με αυτό της αστικής κοινωνίας, αποτελώντας τους προαναφερθέντες κηδεμόνες του λαού. Καθώς όμως οι κυβερνητικοί υπάλληλοι εκπαιδεύονται από τις σχολές και βρίσκονται υπό τη λογοκρισία των σχολών, δημιουργείται ένα εγγενές κυβερνητικό ενδιαφέρον ελέγχου της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης, ώστε να συντονίζεται με τους σκοπούς της εξουσίας.⁶⁰ Η διάκριση των σχολών σε ανώτερες και κατώτερη γίνεται λοιπόν υπό το

⁵³ Πατέλλη, «Ελευθερία του Λόγου», ό.π., σελ. 566.

⁵⁴ *Αυτ.*, σελ. 566-567.

⁵⁵ Kant, *Διένεξη*, ό.π., σελ. 103.

⁵⁶ *Αυτ.*

⁵⁷ *Αυτ.*, σελ. 105-107.

⁵⁸ Γκιούρας, «Εισαγωγή», ό.π., σελ. 58.

⁵⁹ Kant, *Διένεξη*, σελ. 103-105.

⁶⁰ *Αυτ.*

πρίσμα της σχέσης της κάθε σχολής με την εξουσία και του ελέγχου που ασκείται στη διδασκαλία της.⁶¹

Βάσει αυτού του κριτηρίου, ως ανώτερες σχολές αναγνωρίζονται εκείνες «η διδασκαλία των οποίων ενδιαφέρει μόνο την κυβέρνηση»,⁶² δηλαδή η θεολογική, η νομική και η ιατρική σχολή. Οι σχολές αυτές οργανώνονται και δραστηριοποιούνται βάσει των σκοπών της κυβέρνησης, η οποία εμφανίζεται έτσι ως αναγκαία προϋπόθεση της λειτουργίας τους.⁶³ Η συγκεκριμένη θεώρηση του Kant δείχνει να τον οδηγεί σε δύο κεντρικά συμπεράσματα για τη λειτουργία των ανώτερων σχολών. Αφενός, θεωρούμενες ως όργανα της κυβέρνησης οι ανώτερες σχολές δεν έχουν ελευθερία δημόσιας διδασκαλίας, αλλά οφείλουν να περιορίζονται στη διδασκαλία των εγκεκριμένων από την κυβέρνηση περιεχομένων, προς επίτευξη των στόχων της τελευταίας.⁶⁴ Η θεμελίωση της δέσμευσης αυτής σε ένα συμβόλαιο μεταξύ των μελών των ανώτερων σχολών με την κυβέρνηση,⁶⁵ αποδεικνύει ότι οι ανώτερες σχολές εμφανίζονται στο καντιανό σύστημα ως ένας θεσμικός χώρος ιδιωτικής χρήσης του Λόγου.⁶⁶

Η σχέση των ανώτερων σχολών με την κυβέρνηση συνεπάγεται επιπλέον, ότι οι διδασκαλίες τους δεν μπορούν -και δεν πρέπει- να θεμελιώνονται στον ορθό Λόγο. Βάση της διδασκαλίας τους αποτελούν «θεσπίσματα»⁶⁷ η νομιμοποίηση των οποίων ανάγεται στην κυβερνητική αυθαιρεσία και όχι στον ανθρώπινο Λόγο.⁶⁸ Θεμελιώνονται δηλαδή στην ίδια τους την ύπαρξη και στην κυβερνητική ισχύ επιβολής τους.⁶⁹ Ο χαρακτήρας αυτός, που αποδεικνύεται και από τις γραφές στις οποίες βασίζεται η διδασκαλία κάθε σχολής, συνεπάγεται και τον σχετικό χαρακτήρα και -με εξαίρεση τη θεολογική- τη μεταβλητότητα των διδαγμάτων τους. Διότι τα περιεχόμενα της διδασκαλίας τους θεμελιώνονται στη μεταβαλλόμενη κυβερνητική βούληση και στις εκάστοτε συνθήκες.⁷⁰ Ως θεσπίσματα λοιπόν, οι διδασκαλίες των ανώτερων σχολών παραμένουν, υπό το πρίσμα της αλήθειας, μη επιβεβαιωμένες.⁷¹ Όπως όμως φάνηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, η διαδότηση μη ορθολογικών αρχών στον λαό συνεπάγεται και τη διαίωνιση της κατάστασης ανωριμότητάς του. Αποτελεί δηλαδή εμπόδιο στον διαφωτισμό.

⁶¹ Ψυχοπαίδης, «Πολιτική Δημοσιότητα», ό.π., σελ. 106.

⁶² Kant, *Διένεξη*, ό.π., σελ. 105.

⁶³ Γκιούρας, «Εισαγωγή», ό.π., σελ. 58.

⁶⁴ Kant, *Διένεξη*, ό.π., σελ. 107.

⁶⁵ *Αυτ.*

⁶⁶ Clarke, «Kant's Rhetoric of Enlightenment», ό.π., σελ. 68.

⁶⁷ Η έννοια του θεσπίσματος έχει σαφώς αξιολογική χροιά στο έργο του Kant, αποτελώντας μία μορφή κατώτερη του νόμου, ο οποίος θεμελιώνεται στον Λόγο και όχι στην αυθαιρεσία, βλ. Θανάσης Γκιούρας, «Ο ορθός Λόγος και η θεμελίωση της κυριαρχίας στον Immanuel Kant», Εισαγωγή στο Μανόλη Αγγελίδης - Θανάσης Γκιούρας (μτφρ., επιμ.), *Θεωρίες της πολιτικής και του κράτους. Hobbes, Locke, Rousseau, Kant, Hegel*, Σαββάλας, Αθήνα: 2005, σελ. 40.

⁶⁸ Kant, *Διένεξη*, ό.π., σελ. 113.

⁶⁹ Clarke, «Kant's Rhetoric of Enlightenment», ό.π., σελ. 68.

⁷⁰ Kant, *Διένεξη*, ό.π., σελ. 113-121.

⁷¹ *Αυτ.*, σελ. 135.

Η αβεβαιότητα της αλήθειας των διδασκαλιών των ανώτερων σχολών γεννάει και την ανάγκη ύπαρξης μίας σχολής η οποία θα ελέγχει τη διδασκαλία τους υπό το πρίσμα της αλήθειας, δηλαδή ανεξάρτητα από την κυβερνητική βούληση. Αυτό τον ρόλο αναλαμβάνει στο καντιανό πανεπιστήμιο η κατώτερη σχολή, που ορίζεται αρνητικά ως «εκείνη η τάξη του πανεπιστημίου η οποία ασχολείται όντως, ή στο βαθμό που ασχολείται, αποκλειστικά με διδασκαλίες που δεν λαμβάνονται ως καθοδηγητικό νήμα κατόπιν διαταγής ενός ανωτέρου» και ταυτίζεται με τη φιλοσοφική σχολή.⁷² Ήδη από τον παραπάνω ορισμό γίνεται σαφές, πως ουσιώδες γνώρισμα της φιλοσοφικής είναι η αυτονομία της από την εξουσία· το ότι είναι δηλαδή «υποκείμενη μόνον στη νομοθεσία του ορθού Λόγου και όχι σε εκείνη της κυβέρνησης».⁷³ Η αυτονομία ταυτίζεται εδώ με μία ελευθερία δημόσιας κριτικής στα εκάστοτε διδάγματα των ανώτερων σχολών, ώστε να βρεθεί η αλήθεια του περιεχομένου τους· δηλαδή με μία ελευθερία από την κυβερνητική λογοκρισία.⁷⁴ Ταυτίζεται, με άλλα λόγια, με την ελευθερία δημόσιας χρήσης του Λόγου, η οποία βρίσκει θεσμική έκφραση στη φιλοσοφική σχολή.⁷⁵

Έτσι η συγκροτησιακή για το επιχείρημα περί δημοσιότητας ένταση μεταξύ γνώσης και εξουσίας αναπαράγεται πλέον στο εσωτερικό του πανεπιστημίου, ως μία διένεξη των ανώτερων σχολών με την κατώτερη.⁷⁶ Παραγόμενη από τους εγγενείς στόχους των σχολών η εντασιακή αυτή σχέση εμφανίζεται ως μια συνεχής και αναγκαία διένεξη μεταξύ τους.⁷⁷ Συνεπώς το καντιανό αίτημα δεν συνίσταται στην άρση της διένεξης η οποία θα συνεπαγόταν και απόκρυψη των αιτιών της, αλλά αντίθετα στη θέσπιση όρων και ορίων σε αυτή ώστε να διεξάγεται νόμιμα.⁷⁸ Με άλλα λόγια ο Kant στοχεύει στη συγκρότηση μίας σφαίρας διαλόγου εντός του πανεπιστημίου, στην οποία θα ελέγχεται η δημόσια δραστηριότητα των ανώτερων σχολών.⁷⁹

Πρέπει βέβαια να σημειωθεί εδώ, πως στόχος της διένεξης δεν είναι μόνο η προώθηση και ο έλεγχος της γνώσης χάριν της ίδιας. Αντίθετα η διένεξη πραγματώνεται ενόψει της αναφοράς των γνωσιακών αυτών περιεχομένων στον λαό και με σκοπό να ασκήσουν επιρροή στην αστική κοινωνία.⁸⁰ Το ζήτημα της γνώσης και της προώθησής της συνεπώς συνδέεται άρρηκτα με μία θεωρία δημοσιότητας. Το γεγονός ότι ο στόχος αυτός δεν αναγνωρίζεται μόνο στις ανώτερες σχολές αλλά και στην ίδια τη φιλοσοφική, δείχνει πως ο Kant θεματοποιεί τη γνώση ως μία ρητά δημόσια και κοινωνική διαδικασία.⁸¹ Η φιλοσοφική συνεπώς δεν εμφανίζεται πλέον ως απομονωμένη εντός του πανεπιστημίου αλλά σκοπεύει στην εκπαίδευση του

⁷² *Αυτ.*, σελ. 123.

⁷³ *Αυτ.*, σελ. 125.

⁷⁴ *Αυτ.*, σελ. 123-127 και σελ. 135.

⁷⁵ Clarke, «Kant's Rhetoric of Enlightenment», ό.π., σελ. 67.

⁷⁶ Ψυχοπαίδης, «Πολιτική Δημοσιότητα», ό.π., σελ. 105.

⁷⁷ Kant, *Διένεξη*, ό.π., σελ. 137.

⁷⁸ *Αυτ.*

⁷⁹ Γκιούρας, «Εισαγωγή», ό.π., σελ. 59.

⁸⁰ Kant, *Διένεξη*, ό.π., σελ. 129.

⁸¹ Στο ίδιο συμπέρασμα οδηγείται ο Νουτσόπουλος, αναφερόμενος στα χαρακτηριστικά των γνωστικών δυνάμεων του ανθρώπου, βλ. Νουτσόπουλος, *Η φιλοσοφία ως ανταποκριτής*, ό.π., σελ. 62.

κοινωνικού υποκειμένου, ώστε να διασφαλιστεί η πρόοδος προς τον διαφωτισμό.⁸² Ο χώρος της δημοσιότητας εμφανίζεται έτσι ως η σχέση μεταξύ γνώσης, αστικής κοινωνίας και εξουσίας, όπου πρέπει να διαμεσολαβηθούν και να εκφραστούν τα γνωσιακά περιεχόμενα.⁸³

Η αναγνώριση όμως της επιρροής στον λαό ως κεντρικού στόχου της διένεξης των σχολών δεν συνεπάγεται και τη διεξαγωγή της μπροστά στον λαό και με κριτή τον ίδιο.⁸⁴ Αντίθετα η νομιμότητα της διένεξης προϋποθέτει τον αποκλεισμό της αστικής κοινωνίας από αυτή και τη διεξαγωγή της μεταξύ ειδημόνων.⁸⁵ Διότι ο λαός δεν εμφανίζεται στο συγκεκριμένο σημείο της καντιανής ανάλυσης ως διαφωτισμένος, αλλά ως ένα σύνολο ιδιωτών στραμμένο στην επιδίωξη του εκάστοτε ιδιαίτερου συμφέροντός του.⁸⁶ Συνεπώς η επίλυση της διένεξης βάσει των κριτηρίων του λαού θα σήμαινε την εισαγωγή ενός κριτηρίου ωφελιμότητας στο πεδίο της αλήθειας, το οποίο θα διαστρέβλωνε αναγκαστικά τον χαρακτήρα της. Ταυτόχρονα η μετατόπιση της διένεξης των ειδημόνων από το πανεπιστήμιο στην αστική κοινωνία θα ήταν επικίνδυνη και για την ίδια την κυβέρνηση. Διότι θα δημιουργούσε έναν κίνδυνο φατριασμού και δεν θα μπορούσε να διασφαλίσει από την εισαγωγή της βίας στο πεδίο του δημόσιου διαλόγου.⁸⁷

Στο σημείο αυτό όμως και υπό την προοπτική του αποκλεισμού του λαού από το πεδίο του δημόσιου διαλόγου, γεννιέται ένα ερώτημα σχετικά με τη δυνατότητα άσκησης επιρροής στον λαό που αναγνωρίστηκε ως κεντρικός στόχος της διένεξης των σχολών. Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, η σχέση των σχολών με τον λαό δεν νοείται ως άμεση αλλά διαμεσολαβείται από τους πρακτικούς των σχολών που δρουν εντός της αστικής κοινωνίας ως κρατικοί υπάλληλοι. Λαμβάνοντας υπόψιν τη διαμεσολαβημένη σχέση μεταξύ γνώσης και αστικής κοινωνίας μπορούμε όπως παρατηρεί ο Ψυχοπαίδης, να αναγνωρίσουμε «την ύπαρξη ενός διαφοροποιημένου συστήματος επιπέδων δημοσιότητας στον Kant».⁸⁸ Εμφανίζεται συγκεκριμένα μία διάκριση μεταξύ επιστημονικής και λαϊκής δημοσιότητας. Οι δύο δομές παρότι αλληλένδετες μοιάζουν να διέπονται από διαφορετική σκοπιμότητα και κατ'επέκταση να ενέχουν διαφορετικά όρια.

Το επίπεδο της ακαδημαϊκής δημοσιότητας αποτελεί το πεδίο διαλόγου των ειδημόνων εντός του πανεπιστημίου. Στα πλαίσια αυτής πραγματώνεται η προαναφερθείσα διένεξη των σχολών, δηλαδή ο έλεγχος των κυβερνητικά επιβεβλημένων διδασκαλίων από τη φιλοσοφική υπό το πρίσμα της αλήθειας των

⁸² Γκιούρας, «Εισαγωγή», ό.π., σελ. 57· Ψυχοπαίδης, «Πολιτική Δημοσιότητα», ό.π., σελ. 111.

⁸³ Γκιούρας, «Εισαγωγή», ό.π., σελ. 56.

⁸⁴ Αυτό βέβαια δεν συνεπάγεται ένα αίτημα πραγμάτωσης των διενέξεων σε πλαίσια μυστικότητας. Ο αποκλεισμός του λαού δεν είναι αποτέλεσμα απόκρυψης, αλλά μίας ρητής απόφασής του να απέχει από τις διενέξεις ειδημόνων. Συνεπώς το αίτημα του Kant μεταφράζεται εδώ σε μία απαγόρευση να εισάγεται εμπρόθετα ο λαός στη διένεξη των σχολών από τις ανώτερες σχολές. Ο δημόσιος χαρακτήρας της διένεξης παραμένει, λοιπόν, αναγκαίο στοιχείο για τη διεξαγωγή της.

⁸⁵ Kant, *Διένεξη*, ό.π., σελ. 129-135.

⁸⁶ Ψυχοπαίδης, «Πολιτική Δημοσιότητα», ό.π., σελ. 110.

⁸⁷ Kant, *Διένεξη*, ό.π., σελ. 139-141.

⁸⁸ Ψυχοπαίδης, «Πολιτική Δημοσιότητα», ό.π., σελ. 112.

περιεχομένων τους.⁸⁹ Ο στόχος αναγνώρισης της αλήθειας οδηγεί και στην ανάγκη διεξαγωγής του διαλόγου εντός της ακαδημαϊκής σφαίρας βάσει των έλλογων αρχών και κριτηριών. Προϋποτίθεται με άλλα λόγια εδώ μία απόλυτη ελευθερία κριτικής των εξουσιαστικών αποφάσεων και η διεξαγωγή διαλόγου βάσει σχέσεων ελευθερίας και ισότητας.⁹⁰ Αρνητικά αναγνωσμένο το αίτημα αυτό ταυτίζεται με τον αποκλεισμό από τη σφαίρα της ακαδημαϊκής δημοσιότητας συμφερόντων και περιορισμών εξωτερικών του ιδιαίτερου χαρακτήρα της, προερχόμενων δηλαδή από τη σφαίρα της εξουσίας και της αστικής κοινωνίας. Ως νόμιμη μπορεί να αναγνωριστεί μόνο η διένεξη που διεξάγεται σύμφωνα με τις αρχές του Λόγου και με σκοπό όχι τον κατεξουσιασμό, αλλά την αναγνώριση της αλήθειας.⁹¹

Μέσω της έννοιας της ακαδημαϊκής δημοσιότητας νομιμοποιείται και η θέση που εκφράστηκε στην αρχή του κεφαλαίου, περί κεντρικότητας του πανεπιστημίου στην καντιανή ανάλυση της δημοσιότητας. Διότι ο Kant αναγνωρίζοντας τη συγκρουσιακή σχέση γνώσης και εξουσίας στο εσωτερικό του θεσμού παραγωγής της γνώσης στοχεύει στη διαμεσολάβησή της μέσω ενός διαλογικού θεσμού.⁹² Το αίτημα για ελευθερία δημόσιας χρήσης του Λόγου μεταφέρεται με άλλα λόγια στο εσωτερικό του πανεπιστημίου. Παρότι η φιλοσοφική σχολή λαμβάνει κεντρικό ρόλο στην ακαδημαϊκή δημοσιότητα, το αίτημα ελευθεροτυπίας δεν αναφέρεται μόνο σε αυτή. Αντίθετα και οι ειδήμονες των ανώτερων σχολών νοούνται ως ελεύθεροι να κάνουν δημόσια χρήση του Λόγου τους, καθώς η συμβολιακή δέσμευσή τους στην κυβέρνηση αφορά τα περιεχόμενα της διδασκαλίας και όχι τις έρευνες της αλήθειας, που δεν μπορούν να είναι αποτέλεσμα καταναγκασμού.⁹³

Η αναγνώριση και η διασφάλιση αυτού του πεδίου ελευθερίας από την κυβέρνηση θα εξασφάλιζε πως «ό,τι λέγεται και τίθεται δημοσίως ως αξίωμα είναι αληθινό».⁹⁴ Θα εξασφάλιζε με άλλα λόγια, πως τα αξιώματα που εκφράζονται στην αστική κοινωνία δεν προέρχονται από την εξουσιαστική αυθαιρεσία αλλά είναι θεμελιωμένα στον Λόγο. Παρότι ο Kant αναγνωρίζει πως ο έλεγχος των γνωσιακών περιεχομένων προωθεί τους σκοπούς της κυβέρνησης,⁹⁵ είναι σαφές πως κεντρικός στόχος του επιχειρήματος εδώ είναι ο έλεγχος της εξουσιαστικής αυθαιρεσίας ώστε να διασφαλιστεί η διαδικασία διαφωτισμού της κοινωνίας.⁹⁶ Ο έλλογος έλεγχος των εξουσιαστικών αποφάσεων λοιπόν, κατανοείται και κατά τη θεσμική οργάνωση της

⁸⁹ Kant, *Διένεξη*, ό.π., σελ. 139-141.

⁹⁰ Κοσμάς Ψυχοπαίδης, *Κριτική φιλοσοφία και λογική των θεσμών. Έρευνες για την πολιτική φιλοσοφία του Καντ*, μτφρ. Ο. Σταθάτου, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα: 2001, σελ. 203.

⁹¹ Γκιούρας, «Εισαγωγή», ό.π., σελ. 58-59.

⁹² Ψυχοπαίδης, *Κριτική φιλοσοφία και λογική των θεσμών*, ό.π., σελ. 203.

⁹³ Kant, *Διένεξη*, ό.π., σελ. 137-139.

⁹⁴ *Αυτ.*, σελ. 137.

⁹⁵ Σε αυτό το επιχειρήμα της συμφωνίας των σκοπών της κυβέρνησης με την ελευθερία της κριτικής και τον διαφωτισμό επιστρέφει ο Kant σε πολλαπλά σημεία του κειμένου της *Διένεξης*. Παρόλα αυτά είναι σαφές πως εδώ προϋποτίθεται μία κυβέρνηση διαφωτισμένη, η οποία αναγνωρίζει πως το συμφέρον της δεν ταυτίζεται με την απόλυτη εξουσία αλλά ικανοποιείται καλύτερα μέσω των διδαγμάτων της φιλοσοφικής, δηλαδή μέσω του Λόγου. Βλ. Ψυχοπαίδης, «Πολιτική δημοσιότητα», ό.π., σελ. 112· Γκιούρας, «Εισαγωγή», ό.π., σελ. 56.

⁹⁶ Clarke, «Kant's Rhetoric of Enlightenment», ό.π., σελ. 69-70.

δημοσιότητας ως όρος πραγμάτωσης των διαφωτιστικών αξιών, που πραγματώνεται όμως εντός του πανεπιστημιακού θεσμού.

Τα ελεγμένα από τον Λόγο και επιβεβαιωμένα από την κυβέρνηση αξιώματα δημοσιοποιούνται στη συνέχεια στην αστική κοινωνία μέσω των πρακτικών της γνώσης. Σε αυτό το επίπεδο της λαϊκής δημοσιότητας όμως, δεν αναγνωρίζεται ελευθερία κριτικής των εξουσιαστικών αποφάσεων αλλά μόνο ένα καθήκον υποταγής.⁹⁷ Οι πρακτικοί των σχολών παραμένουν υπό τη λογοκρισία της κυβέρνησης μέσω των ανώτερων σχολών, ώστε να διασφαλιστεί η τήρηση των όρων που έχουν τεθεί στο επίπεδο της ακαδημαϊκής δημοσιότητας.⁹⁸ Η ρητή απαγόρευση της δημόσιας χρήσης του Λόγου μοιάζει να αποτελεί αποτέλεσμα της ιδιαίτερης θέσης των πρακτικών των σχολών ως κηδεμόνες του λαού. Διότι σχετικά με τα εξουσιαστικά συμφέροντα, μία τέτοια ελευθερία έκφρασης γνώμης στον λαό θα ενείχε τον κίνδυνο αντίστασης στην κυβερνητική εξουσία.⁹⁹ Η έλλειψη ορίων στη λαϊκή δημοσιότητα με άλλα λόγια θα καθιστούσε πιθανή την καταφυγή στη βία, η οποία όπως αναφέρθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο δεν συμφωνεί ούτε με τους εξουσιαστικούς στόχους, ούτε με το συμφέρον του διαφωτισμού της κοινωνίας.

Ο πυρήνας της καντιανής κριτικής στους πρακτικούς των σχολών όμως στρέφεται στον ρόλο τους σχετικά με τις δυνατότητες διαφωτισμού της κοινωνίας. Αναπτύσσοντας τη θεματική περί κηδεμονίας ο Kant υποστηρίζει, πως η αστική κοινωνία ως κοινωνία ιδιωτών δεν «θέτει τη σωτηρία [της] πρωτίστως στην ελευθερία» αλλά στους φυσικούς σκοπούς, δηλαδή στην ωφελιμότητα.¹⁰⁰ Παραμένει με άλλα λόγια σε μία σκοπιά ιδιοτέλειας και μερικότητας. Συνεπώς οι ιδιώτες δεν επιθυμούν να κάνουν χρήση του Λόγου τους, αλλά να «καθοδηγούνται, δηλαδή [...] να εξαπατούνται»¹⁰¹. Τη λειτουργία εξαπάτησης αναλαμβάνουν οι πρακτικοί της γνώσης, οι οποίοι εργαλειοποιώντας τη γνώση που έλαβαν από το πανεπιστήμιο εμφανίζονται στον λαό ως προφήτες και μαγοί, που μπορούν να διασφαλίσουν την ωφελιμότητά του.¹⁰² Οι κηδεμόνες του λαού λοιπόν, μετέχοντας και οι ίδιοι στην ιδιοτελή σκοπιά της αστικής κοινωνίας,¹⁰³ τον διατηρούν εμπρόθετα στην κατάσταση της ανωριμότητας. Η πρόοδος στον διαφωτισμό συνεπώς προϋποθέτει την ελευθερία της κριτικής από τη φιλοσοφική στις θαυματουργές ιδιότητες των κηδεμόνων του λαού¹⁰⁴ και τη δέσμευσή τους από τη λογοκρισία των σχολών. Ο περιορισμός της ελευθερίας τους λοιπόν αποτελεί αναγκαίο μέσο για την πραγμάτωση του διαφωτισμού, δηλαδή για την πραγμάτωση της έλλογης ελευθερίας.

Ο χωρισμός της ακαδημαϊκής από τη λαϊκή δημοσιότητα, δηλαδή ο χωρισμός του λαού από το πεδίο των επιστημών εμφανίζεται έτσι ως αναγκαίος όρος για την

⁹⁷ Ψυχοπαίδης, *Κριτική φιλοσοφία και λογική των θεσμών*, ό.π., σελ. 204.

⁹⁸ Kant, *Διένεξη*, ό.π., σελ. 141.

⁹⁹ *Αυτ.*, σελ. 137.

¹⁰⁰ *Αυτ.*, σελ. 129.

¹⁰¹ *Αυτ.*, σελ. 133.

¹⁰² *Αυτ.*, σελ. 131-133.

¹⁰³ Γκιούρας, «Εισαγωγή», ό.π., σελ. 58.

¹⁰⁴ Kant, *Διένεξη*, ό.π., σελ. 131.

πραγμάτωση του διαφωτιστικού ιδεώδους. Η αναγκαιότητα του χωρισμού μοιάζει να είναι αποτέλεσμα της αναγνώρισης των πολλαπλών περιεχομένων, που είναι δυνατό να εκφραστούν στη σφαίρα της δημοσιότητας.¹⁰⁵ Διότι στις αναλύσεις της *Διέनेξης* γίνεται σαφές, ότι στο χώρο της δημοσιότητας δεν εκφράζεται μόνο το διαφωτιστικό αίτημα της φιλοσοφικής, αλλά ταυτόχρονα και τα αιτήματα κατεξουσιασμού και ωφελιμότητας της κυβέρνησης, της αστικής κοινωνίας και των ανώτερων σχολών.¹⁰⁶ Επομένως η δημοσιότητα δεν θεματοποιείται μόνο ως χώρος εκπαίδευσης των ανθρώπων προς την ελευθερία, αλλά ενέχει και δυναμικές κατεξουσιασμού και χειραγώγησης του λαού.¹⁰⁷ Τέτοιες προσπάθειες χειραγώγησης του λαού αποδίδονται μάλιστα με την έννοια της ψευδούς δημοσιότητας και στον ίδιο τον κυρίαρχο, που προσπαθεί να αποκρύψει την πραγματική δεσποτική φύση του πολιτεύματος.¹⁰⁸ Ταυτόχρονα λοιπόν με τη δυνατότητα πραγμάτωσης των διαφωτιστικών αξιών, ο χώρος της δημοσιότητας ενέχει και τον συνεχή κίνδυνο περιορισμού της ελευθερίας και αναπαραγωγής κοινωνικών σχέσεων απαξίας. Ενέχει με άλλα λόγια, τη διακινδύνευση του ίδιου του διαφωτιστικού αιτήματος του Λόγου.

Ενόψει αυτού του κινδύνου ο Kant εκφράζει ένα αίτημα έλλογης οργάνωσης του πλέγματος των σχέσεων μεταξύ γνώσης, εξουσίας και αστικής κοινωνίας, ώστε να διασφαλιστεί η δυνατότητα πραγμάτωσης του διαφωτισμού. Η αναδιοργάνωση συνίσταται στη διπλή δομή της δημοσιότητας.¹⁰⁹ Έτσι γίνεται σαφές πως κατά τη θεσμοποίηση της δημοσιότητας το καντιανό σύστημα δεν στοχεύει κατ'αρχάς σε μία άμεση σχέση της φιλοσοφικής γνώσης με την αστική κοινωνία, που έχει αναγνωριστεί ως αδύνατη λόγω της ιδιοτελούς φύσης της τελευταίας. Αντίθετα οι δύο σφαίρες διαμεσολαβούνται αναγκαστικά από τη σφαίρα της εξουσίας. Έτσι διασφαλίζεται η κοινοποίηση των διαφωτιστικών αξιών και η επιρροή τους στην αστική κοινωνία δίχως τον κίνδυνο άρσης της εξουσίας.¹¹⁰ Προϋπόθεση βέβαια της διαδικασίας αυτής είναι η ελευθερία της κριτικής των ανώτερων σχολών από τη φιλοσοφική, ώστε να διασφαλίζεται ο έλλογος χαρακτήρας των αξιωμάτων που εκφράζονται στον λαό από τους πρακτικούς της γνώσης.¹¹¹

Η θεσμοποίηση της σφαίρας της δημόσιας χρήσης του Λόγου εντός του πανεπιστημίου όμως, δείχνει να επιφέρει μία σαφή μετατόπιση της καντιανής σκέψης σε σχέση με τις αναπτύξεις του προηγούμενου κεφαλαίου. Ο Kant περιορίζοντας τη σημασία της έννοιας του ειδήμονα στα μέλη των σχολών¹¹² μοιάζει να οδηγείται σε έναν περιορισμό της ελευθερίας χρήσης του Λόγου εντός του πανεπιστημίου. Σε αντίθεση με τον *Διαφωτισμό* δεν αναγνωρίζεται στις αναλύσεις της *Διέनेξης* μία γενική ελευθερία δημόσιας χρήσης του Λόγου, αλλά μόνο μία υποχρέωση υποταγής στον κυβερνητικό νόμο. Κατά συνέπεια φαίνεται πως η έξοδος του ανθρώπου από

¹⁰⁵ Ψυχοπαίδης, «Πολιτική Δημοσιότητα», ό.π., σελ. 111.

¹⁰⁶ Γκιούρας, «Εισαγωγή», ό.π., σελ. 72.

¹⁰⁷ Lestition, «Kant and the end of enlightenment in Prussia», ό.π., σελ. 102-103.

¹⁰⁸ Kant, *Διέनेξη*, ό.π., σελ. 253.

¹⁰⁹ Ψυχοπαίδης, «Πολιτική Δημοσιότητα», ό.π., σελ. 111-112.

¹¹⁰ Ψυχοπαίδης, *Κριτική φιλοσοφία και λογική των θεσμών*, ό.π., σελ. 204.

¹¹¹ *Αυτ.*, σελ. 203-204.

¹¹² Kant, *Διέनेξη*, ό.π., σελ. 103.

την ανωριμότητα δεν μπορεί να προέλθει από μία πράξη του ίδιου, αλλά αντίθετα εμφανίζεται ως αποτέλεσμα μίας εξωτερικής αυτού διαδικασίας, δηλαδή της εκπαίδευσής του μέσω της φιλοσοφικής και των πρακτικών της γνώσης.

Γεννιέται έτσι εδώ ένα ερώτημα για τη σχέση των δύο κειμένων σχετικά με τη θέσπιση ορίων στον χώρο της δημοσιότητας. Περί του αν δηλαδή το επιχείρημα της *Διένεξης* αποτελεί υποχώρηση σε σχέση με τις αναπτύξεις του *Διαφωτισμού*. Μία τέτοια -φαινομενικά προφανής- κατανόηση της θεσμοποίησης της δημοσιότητας ως υποχώρηση δεν είναι απαραίτητα ορθή. Διότι συγκρούεται με το γεγονός, πως ο Kant στα πλαίσια της *Διένεξης* αναγνωρίζει ρητά μια δυνατότητα του ανθρώπου να προοδεύει και μάλιστα να αποτελεί ο ίδιος αιτία της προόδου αυτής.¹¹³

Συγκεκριμένα μία τέτοια θέση εκφράζεται απέναντι στο γενικό ερώτημα της δυνατότητας προόδου του ανθρώπινου γένους.¹¹⁴ Ο Kant υποστηρίζει, ότι ένα τέτοιο ερώτημα δεν μπορεί να απαντηθεί υπό το πρίσμα της εμπειρίας.¹¹⁵ Διότι ο άνθρωπος αποτελώντας ταυτόχρονα έλλογο και αισθησιακό ον έχει τη δυνατότητα να πράξει είτε ηθικά είτε εγωιστικά χωρίς αυτό να μπορεί να προβλεφθεί.¹¹⁶ Η θετική απάντηση στο παραπάνω ερώτημα, λοιπόν, προϋποθέτει την αναγνώριση ενός «ιστορικού σημείου», το οποίο θα αποδεικνύει τη δυνατότητα του ανθρώπου να είναι ο ίδιος αιτία της προόδου του.¹¹⁷ Ως τέτοιο ιστορικό σημείο αναγνωρίζεται η Γαλλική Επανάσταση, η προσπάθεια δηλαδή πραγμάτωσης των ρεπουμπλικανικών αξιών στο ιστορικό παρόν.¹¹⁸ Ο ηθικός χαρακτήρας του ανθρώπου δεν βρίσκεται όμως στα ίδια τα γεγονότα της επανάστασης, που αφενός συμπεριλαμβάνουν «αθλιότητα και φρικαλεότητες»¹¹⁹ και αφετέρου μπορεί να προέρχονται από ιδιοτελή κίνητρα. Η δυνατότητα αυθυπαίτιας προόδου του ανθρώπινου γένους θεμελιώνεται αντίθετα στον δημόσια εκφρασμένο τρόπο σκέψης των θεατών του γεγονότος της επανάστασης, δηλαδή του γερμανικού λαού.¹²⁰ Ο γενικός ενθουσιασμός των Γερμανών απέναντι στην επανάσταση δεν μπορεί να προέρχεται από ιδιοτελή κίνητρα, τα οποία δεν θα μπορούσαν ποτέ να τον γεννήσουν.¹²¹ Αντίθετα πηγάζει από μία ηθική καταβολή του ανθρώπου, που μπορεί λόγω της γενικότητάς της να αποδοθεί στο σύνολο του ανθρώπινου γένους και να διασφαλίσει τη δυνατότητα της ηθικής προόδου του.¹²²

Τα παραπάνω αποτελούν ισχυρή ένδειξη, ότι στη *Διένεξη* ο Kant δεν έχει εγκαταλείψει το διαφωτιστικό αίτημα όπως αυτό εκφράστηκε στον *Διαφωτισμό*. Διότι η δυνατότητα αυθυπαίτιας ηθικής βελτίωσης του ανθρώπου βάσει μίας αλλαγής του τρόπου σκέψης αναφέρεται ευθέως στην έννοια του διαφωτισμού, όπως

¹¹³ Kant, *Διένεξη*, ό.π., σελ. 241.

¹¹⁴ *Αυτ.*, σελ. 231.

¹¹⁵ *Αυτ.*, σελ. 237-239.

¹¹⁶ Ψυχοπαίδης, «Πολιτική Δημοσιότητα», ό.π., σελ. 114.

¹¹⁷ Kant, *Διένεξη*, ό.π., σελ. 241.

¹¹⁸ Ψυχοπαίδης, «Πολιτική Δημοσιότητα», ό.π., σελ. 115.

¹¹⁹ Kant, *Διένεξη*, ό.π., σελ. 241-243.

¹²⁰ *Αυτ.*, σελ. 243· Γκιούρας, «Εισαγωγή», ό.π., σελ. 69-70.

¹²¹ Kant, *Διένεξη*, ό.π., σελ. 245.

¹²² *Αυτ.*, σελ. 243-245.

θεματοποιήθηκε το 1784.¹²³ Ο διαφωτισμός όμως στο καντιανό σύστημα δεν αποτελεί μία στατική έννοια αλλά ενέχει δυναμικά στοιχεία· περιγράφει μία διαδικασία προόδου. Αυτό καθίσταται σαφές ήδη στον *Διαφωτισμό* όπου αναγνωρίζεται ρητά, πως το ιστορικό παρόν του Kant δεν αποτελεί μία διαφωτισμένη περίοδο, αλλά «μία περίοδο του Διαφωτισμού».¹²⁴ Εξού και η διαπίστωση ότι ο άνθρωπος δεν μπορεί να πετύχει το διαφωτισμό του μέσω μίας στιγμιαίας επαναστατικής πράξης αλλά αντίθετα «μόνο αργά [...] μπορεί να καταλήξει σε Διαφωτισμό».¹²⁵ Εντός της διαδικασίας εξόδου από την ανωριμότητα ο άνθρωπος εκπαιδεύεται στη χρήση των ίδιων δυνάμεών του, εκπαιδεύεται δηλαδή προς την ελευθερία.¹²⁶ Συνεπώς ο άνθρωπος δεν παραμένει ίδιος κατά την πρόοδό του στον διαφωτισμό. Αντίθετα η ηθική εκπαίδευση συνδέεται με μία σταδιακή αλλαγή «στο χαρακτήρα του λαού», που τον προετοιμάζει για την πραγμάτωση της ελευθερίας του στο πρακτικό πεδίο, δηλαδή για την αυτονομοθεσία.¹²⁷ Τα όρια της ελευθερίας του λαού αίρονται επομένως κατά την πραγμάτωση του διαφωτισμού και του επιτρέπουν την ελευθερία της πράξης σε όλα τα πεδία.¹²⁸ Η ελευθερία του πλέον δεν αναφέρεται στην ανωριμότητα και στη δειλία, την τεμπελιά και την ιδιοτέλεια που τη συνοδεύουν, αλλά στη δυνατότητα πράξης βάσει ηθικών κινήτρων.¹²⁹

Η πορεία προς τον διαφωτισμό όμως, όπως προαναφέρθηκε, δεν μπορεί να επιτευχθεί από τον κάθε άνθρωπο ξεχωριστά αλλά προϋποθέτει μία δημόσια πράξη ενός κοινού.¹³⁰ Προϋποθέτει δηλαδή έναν χώρο δημοσιότητας. Εντός του δημόσιου χώρου πραγματώνεται η έξοδος του ανθρώπου από την ανωριμότητα, η εκπαίδευσή του δηλαδή στην ελευθερία του μέσω μίας πράξης του ίδιου, η οποία αναφέρεται στο σύνολο της κοινωνίας. Η δημοσιότητα λοιπόν θεματοποιείται ως ο χώρος, εντός του οποίου ο άνθρωπος εκπαιδεύεται στην ελευθερία του ασκώντας τη δημόσια.¹³¹ Έτσι, αποτελώντας τον χώρο έκφρασης της ανθρώπινης ελευθερίας και συνδεδεμένη με τη διαδικασία του διαφωτισμού, η δημοσιότητα εμφανίζεται ως «ένα δυναμικό πεδίο» τα όρια του οποίου καθορίζονται από την ελεύθερη πράξη του ανθρώπου εντός του.¹³² Με άλλα λόγια, τα εκάστοτε όρια της δημοσιότητας εμφανίζονται ως υπό άρση, βάσει της δυνατότητας του ανθρώπου να προοδεύει στον διαφωτισμό και συνεπώς να ασκεί δημόσια την ελευθερία του. Η οριοθέτηση της ελευθερίας αποτελεί έτσι, αναγκαία προϋπόθεση της επίτευξης της ελευθερίας και ταυτόχρονα προοικονομείται η άρση των ορίων με την πρόοδο στον διαφωτισμό.¹³³

¹²³ Kant, *Διαφωτισμός*, ό.π., σελ. 1-2.

¹²⁴ *Αυτ.*, σελ. 6.

¹²⁵ *Αυτ.*, σελ. 2.

¹²⁶ Γκιούρας, *Ελευθερία και Ιστορία*, ό.π., σελ. 45.

¹²⁷ Kant, *Διαφωτισμός*, ό.π., σελ. 7-8.

¹²⁸ Γκιούρας, *Ελευθερία και Ιστορία*, ό.π., σελ. 53.

¹²⁹ Στο επόμενο κεφάλαιο θα φανεί πως αυτή η εξέλιξη συνίσταται στην απομάκρυνση από τη φυσική και ενστικτώδη ελευθερία προς την απόκτηση της έλλογης ηθικής ελευθερίας του ανθρώπου.

¹³⁰ Kant, *Διαφωτισμός*, ό.π., σελ. 2.

¹³¹ Γκιούρας, *Ελευθερία και Ιστορία*, ό.π., σελ. 52-53.

¹³² *Αυτ.*, σελ. 48.

¹³³ Kant, *Διένεξη*, ό.π., σελ. 141.

Υπό αυτό το πρίσμα το ζήτημα του σημείου θέσπισης των εκάστοτε ορίων της δημοσιότητας από τον Kant έχει δευτερεύουσα σημασία για την παρούσα έρευνα. Ουσιάδες απεναντίας είναι εδώ το ζήτημα, πως το όρια θεματοποιούνται σε κάθε περίπτωση ως εφήμερα. Αναμένεται δηλαδή από τον Kant, η άρση τους μέσω της προόδου του διαφωτισμού και της επακόλουθης συγκρότησης ενός διαφωτισμένου λαού «ως υπεύθυνου και ελεύθερου όλου».¹³⁴ Συνεπώς τα επιχειρήματα των δύο κειμένων όχι μόνο δεν είναι αλληλοαποκλειόμενα, αλλά όπως παρατηρεί ο Γκιούρας «μπορεί να διαπιστωθεί ότι το συνολικό κείμενο της απάντησης στο ερώτημα περί του Διαφωτισμού αποτελεί ταυτόχρονα προοίμιο και εφαρμογή της 'διένεξης' των πανεπιστημιακών σχολών».¹³⁵ Μπορούν να κατανοηθούν δηλαδή, ως στιγμές ενός ενιαίου διαφωτιστικού επιχειρήματος στο καντιανό έργο.

Η καντιανή σκέψη αιτείται λοιπόν μία συνεχή μεταρρύθμιση που θα μπορέσει να διασφαλίσει την πρόοδο του ανθρώπου στον διαφωτισμό.¹³⁶ Εφόσον όμως ο λαός δεν νοείται ως ήδη διαφωτισμένος, δεν μπορεί να αποτελέσει ο ίδιος τον φορέα της μεταρρύθμισης. Αντίθετα η μεταρρύθμιση είναι εφικτό να προέλθει μόνο «από επάνω προς τα κάτω», δηλαδή μέσω μίας πράξης του φορέα εξουσίας.¹³⁷ Η κυβέρνηση οφείλει να νομοθετεί ρεπουμπλικανικά, δηλαδή να μην βασίζει τη νομοθεσία της στην αυθαιρεσία και στη δυνατότητα επιβολής της, αλλά στις αρχές του Λόγου. Όπως όμως είδαμε παραπάνω, αναγκαία προϋπόθεση για τον περιορισμό της κυβερνητικής αυθαιρεσίας αποτελεί η ελευθερία της φιλοσοφικής σχολής να ασκεί δημόσια κριτική στις εκάστοτε κυβερνητικές αποφάσεις. Συνεπώς, ελλείψει ενός κοινωνικού υποκειμένου ικανού να αποτελέσει φορέα μεταρρύθμισης, ο Kant αποδίδει τον ρόλο αυτό στους φιλοσόφους και στην ανασυγκρότηση της σχέσης τους με τον φορέα εξουσίας.¹³⁸

Πρέπει βέβαια να σημειωθεί πως δεν υπονοείται εδώ ένα αίτημα του Kant για ταύτιση της φιλοσοφίας με την εξουσία. Μία τέτοια εξέλιξη αναγνωρίζεται μάλιστα ρητά ως αδύνατη.¹³⁹ Οι φιλόσοφοι όμως μπορούν να αποκτήσουν τον ρόλο του συμβούλου της κυβέρνησης, εφόσον τους επιτραπεί η ελευθερία άσκησης κριτικής στα εκάστοτε εξουσιαστικά περιεχόμενα εντός των πλαισίων της ακαδημαϊκής δημοσιότητας.¹⁴⁰ Επομένως η αναδιοργάνωση της σχέσης μεταξύ των σχολών δείχνει να καταλήγει στην ανασυγκρότηση μίας ορθής σχέσης μεταξύ γνώσης και εξουσίας. Διότι η κυβέρνηση στρέφεται στη δημόσια εκφρασμένη συμβουλή της φιλοσοφικής, αναγνωρίζοντας πως «από εκεί προκύπτουν πολύ καλύτερα μέσα προς επίτευξη των σκοπών της απ'ό,τι στην ίδια την απόλυτη αρχή της».¹⁴¹ Η ανασυγκρότηση της

¹³⁴ Ψυχοπαίδης, «Πολιτική Δημοσιότητα», ό.π., σελ. 110.

¹³⁵ Γκιούρας, *Ελευθερία και Ιστορία*, ό.π., σελ. 45.

¹³⁶ Ψυχοπαίδης, *Κριτική φιλοσοφία και λογική των θεσμών*, ό.π., σελ. 203-204.

¹³⁷ Kant, *Διένεξη*, ό.π., σελ. 259.

¹³⁸ Γκιούρας, «Εισαγωγή», ό.π., σελ. 72.

¹³⁹ Immanuel Kant, *Προς την αιώνια ειρήνη. Ένα φιλοσοφικό σχέδιασμα*, μτφρ. Κ. Σαργέντης, Πόλις, Αθήνα: 2006, σελ. 105. Στο εξής *Αιώνια Ειρήνη*.

¹⁴⁰ *Αυτ.*, 103-105.

¹⁴¹ Kant, *Διένεξη*, ό.π., σελ. 141.

σχέσης μεταξύ φιλοσοφίας και εξουσίας αποτελεί και αναγκαία προϋπόθεση για την πραγμάτωση των διαφωτιστικών αξιών στο ιστορικό παρόν.

1.3: Το παλλάδιο των λαϊκών δικαιωμάτων: Δημοσιότητα και Ρεπουμπλικανισμός.

Μπορούμε σύμφωνα με τα παραπάνω να υποστηρίξουμε, πως η έννοια της δημοσιότητας εμφανίζεται στο καντιανό σύστημα ως η βασική μορφή πραγμάτωσης των φιλοσοφικών αξιών στην ιστορία. Η πρόοδος του ανθρώπου στον διαφωτισμό προϋποθέτει τη θεμελίωση ενός χώρου δημοσιότητας, όπου ο άνθρωπος εκπαιδεύεται κοινωνικά στην ελευθερία του και καθίσταται ικανός να την πραγματώσει στο ιστορικό παρόν του. Τελικός σκοπός αυτής της διαδικασίας όμως, όπως ήδη αναφέρθηκε παραπάνω, είναι η πραγμάτωση της πρακτικής αυτονομίας, της ικανότητας του ανθρώπου για αυτονομοθεσία. Ο στόχος της έλλογης αυτονομίας συνεπώς δεν αποτελεί ένα αφηρημένο ιδεώδες για τον Kant, αλλά σκοπεύει στην πρακτική έκφρασή του στο πολιτικό πεδίο. Σκοπεύει δηλαδή στη θεμελίωση ενός ρεπουμπλικανικού πολιτεύματος ως θεσμική έκφραση της ανθρώπινης αυτονομίας.¹⁴²

Αυτή τη σύνδεση μεταξύ δημοσιότητας και ρεπουμπλικανισμού όπως εμφανίζεται στην καντιανή θεωρία του δικαίου, θα επιχειρήσουμε να αναπτύξουμε στο παρόν κεφάλαιο. Πιο συγκεκριμένα σκοπεύουμε να αναλύσουμε τη δημοσιότητα ως κεντρικό μέσο του «γερμανικού δρόμου»¹⁴³ προς τον ρεπουμπλικανισμό· του ερωτήματος δηλαδή περί της δυνατότητας πραγμάτωσης του ρεπουμπλικανισμού, δίχως την προσφυγή στη βία που είχε σημαδέψει την Γαλλική Επανάσταση.¹⁴⁴ Η ανάπτυξη των παραπάνω ζητημάτων προϋποθέτει μία σχετική μετατόπιση σε σχέση με τα προηγούμενα κεφάλαια της παρούσας εργασίας. Διότι στα πλαίσια της θεωρίας του δικαίου η έννοια της δημοσιότητας δεν αναφέρεται στη δυνατότητα πραγμάτωσης του διαφωτιστικού αιτήματος, αλλά στη δυνατότητα μεταρρύθμισης του πολιτικού συστήματος και στην πραγμάτωση του ρεπουμπλικανισμού. Συνεπώς παρότι τα δύο ζητήματα εμφανίζονται εν τέλει να είναι αλληλένδετα, οφείλουμε να εκκινήσουμε το παρόν κεφάλαιο με μία -έστω συνοπτική- ανάλυση κάποιων κεντρικών εννοιών των καντιανών αναπτύξεων περί δικαίου.

Συγκεκριμένα η ανάλυση εδώ θα επιχειρήσει να διασαφηνίσει την καντιανή επιχειρηματολογία περί θεμελίωσης και νομιμοποίησης του ρεπουμπλικανικού πολιτεύματος. Η ανάπτυξη του ζητήματος αυτού μπορεί να εκκινήσει από τη διττή φύση του ανθρώπου ως έλλογο και αισθησιακό ον. Λαμβάνοντας υπόψιν τον παραπάνω δυισμό ο Kant αρνείται ρητά τη δυνατότητα θεμελίωσης της θεωρίας του δικαίου στην αισθητική πλευρά του ανθρώπου, δηλαδή στην αρχή της ευδαιμονίας.¹⁴⁵

¹⁴² Γκιούρας, «Ο ορθός Λόγος και η θεμελίωση της κυριαρχίας στον Immanuel Kant», ό.π., σελ. 42.

¹⁴³ Stathis Kouvelakis, *Philosophy and Revolution. From Kant to Marx*, μτφρ. (από τα γαλλικά) G.M. Goshgarian, Verso, Λονδίνο-Νέα Υόρκη: 2003, σελ. 11.

¹⁴⁴ Γκιούρας, «Ο ορθός Λόγος και η θεμελίωση της κυριαρχίας στον Immanuel Kant», ό.π., σελ. 46-47.

¹⁴⁵ Kant, *Θεωρία και Πράξη*, ό.π., σελ. 79.

Διότι παρόλο που αποτελεί «φυσικό σκοπό» κάθε ανθρώπου,¹⁴⁶ η επίτευξη της ευδαιμονίας δεν βασίζεται σε έναν καθολικό κανόνα, αλλά λαμβάνει διαφορετική μορφή για κάθε άνθρωπο που μπορεί να αναγνωριστεί μόνο εμπειρικά.¹⁴⁷ Συνεπώς εφόσον η αρχή της ευδαιμονίας «δεν είναι ικανή για καμία συγκεκριμένη αρχή» η θεωρία του δικαίου οφείλει να αφαιρέσει από κάθε επιμέρους σκοπό ευδαιμονίας.¹⁴⁸ Οι γενικές αρχές ενός πολιτεύματος -δηλαδή η θεωρία του δικαίου- είναι δυνατό να αναπτυχθούν μόνο βάσει της έλλογης φύσης του ανθρώπου. Η αφαίρεση από τους σκοπούς ευδαιμονίας κατά τη συγκρότηση της θεωρίας δεν συνεπάγεται βέβαια και την αφαίρεση από τη δυνατότητα πραγμάτωσής τους. Αντίθετα η καντιανή θεωρία θεματοποιεί τη θεμελίωσή της θεωρίας του δικαίου στον ανθρώπινο Λόγο ως αναγκαίο όρο για τη δυνατότητα πραγμάτωσης των ευδαιμονικών σκοπών στην πράξη.

Η ανάγκη θεμελίωσης του πολιτεύματος -με άλλα λόγια της κυριαρχίας- στον Λόγο ταυτίζεται εδώ με ένα αίτημα θεμελίωσής της στην ιδέα της ανθρώπινης ελευθερίας. Αναφέρθηκε ήδη παραπάνω, ότι στα πλαίσια της καντιανής θεωρίας ο άνθρωπος νοείται ως φορέας ελευθερίας. Αυτή η σύνδεση δεν εμφανίζεται όμως ως τυχαία. Αντίθετα η ελευθερία αποτελεί αναγκαίο κατηγορήμα της έννοιας του ανθρώπου ως τέτοιου και κατά συνέπεια απαραβίαστο φυσικό δικαίωμά του.¹⁴⁹ Η θεωρία του δικαίου λοιπόν, έχει ως βάση μία αντίληψη της ελευθερίας ως ανθρώπινο δικαίωμα, το οποίο πρέπει να πραγματωθεί στο ιστορικό παρόν.¹⁵⁰ Υποστηρίζεται συγκεκριμένα ότι «[η] ελευθερία (ανεξαρτησία από την εξαναγκαστική προαίρεση ενός άλλου), εφόσον μπορεί να συνυπάρξει με την ελευθερία καθενός άλλου σύμφωνα με έναν καθολικό νόμο» αποτελεί το μόνο «πρωταρχικό» και «έμφυτο» δικαίωμα κάθε ανθρώπου ως τέτοιου.¹⁵¹

Ο παραπάνω ορισμός μας επιτρέπει να αναγνωρίσουμε και δύο από τα κεντρικά στοιχεία της καντιανής αντίληψης περί ελευθερίας. Πρώτον γίνεται σαφές ότι ο Kant δεν αναλύει στο παρόν σημείο την ελευθερία υπό ένα ατομικό πρίσμα. Αντίθετα η εξωτερική έκφραση της ελευθερίας του, φέρνει τον άνθρωπο σε σχέση με άλλους ανθρώπους ως φορείς ελευθερίας.¹⁵² Η εξωτερική ελευθερία έχει συνεπώς έναν κοινωνικό χαρακτήρα, ο οποίος μάλιστα εμφανίζεται ως αναγκαίος λόγω του περιορισμένου χώρου εντός του οποίου δύνανται να πράξουν οι άνθρωποι.¹⁵³ Δεύτερον υπονοείται πως η σχέση μεταξύ των ανθρώπων δεν είναι απαραίτητα

¹⁴⁶ *Αυτ.*, σελ. 68.

¹⁴⁷ *Αυτ.*, σελ. 79.

¹⁴⁸ *Αυτ.*, σελ. 92.

¹⁴⁹ Kant, *MtH*, ό.π., σελ. 59.

¹⁵⁰ Γκιούρας, «Ο ορθός Λόγος και η θεμελίωση της κυριαρχίας στον Immanuel Kant», ό.π., σελ. 34.

¹⁵¹ Kant, *MtH*, ό.π., σελ. 59. Η μετάφραση έχει μεταφερθεί στο μονοτονικό σύστημα για λόγους ευκολίας του αναγνώστη.

¹⁵² Κώστας Ν. Στρατηλάτης, *Ο πολιτικός Kant σήμερα. Τα θεμέλια του δικαίου, της ιδιοκτησίας και της συνταγματικής πολιτείας*, Νησίδες, Αθήνα: 2011, σελ. 164-165.

¹⁵³ Kant, *Θεωρία και Πράξη*, ό.π., σελ. 79. Για το ζήτημα της σφαιρικότητας της γης ως υπερβατολογικό όρο της θεωρίας του δικαίου βλ. Στρατηλάτης, *Ο πολιτικός Kant σήμερα*, ό.π., σελ. 311-317.

συνεργατική. Μπορεί δηλαδή να εμφανιστεί και ως διακινδύνευση της ανθρώπινης ελευθερίας, ως υποταγή στην εξαναγκαστική προαίρεση ενός άλλου.¹⁵⁴

Εφόσον, λοιπόν, η εξωτερική ελευθερία εκφράζεται κοινωνικά και δημιουργεί συνθήκες διακινδύνευσης της ελευθερίας, δεν πρέπει να νοείται ως ένα απεριόριστο δικαίωμα πράξης αλλά οφείλει να περιορίζεται.¹⁵⁵ Ο περιορισμός της ελευθερίας όμως, δεν μπορεί να προέρχεται από έναν χώρο εξωτερικό της ίδιας, καθώς κάτι τέτοιο θα συνεπαγόταν την άρση της. Κατά συνέπεια ο περιορισμός της ελευθερίας οφείλει να προέρχεται από μία έννοια εσωτερική αυτής, να αποτελεί αυτοπεριορισμό της ελευθερίας.¹⁵⁶ Η ανάγκη αυτοπεριορισμού οδηγεί και στην αναγνώριση της σημασίας της έννοιας του δικαίου. Το εξωτερικό δίκαιο προερχόμενο «εξ'ολοκλήρου από την έννοια της ελευθερίας στις εξωτερικές σχέσεις των ανθρώπων προς αλλήλους»¹⁵⁷ αποτελεί «το σύνολο των όρων υπό τους οποίους η προαίρεση του ενός μπορεί να ενωθεί με την προαίρεση του άλλου σύμφωνα με έναν καθολικό κανόνα της ελευθερίας».¹⁵⁸

Από τα παραπάνω γίνεται σαφές ότι για τον Kant ο νόμος -ως περιεχόμενο του δικαίου- και το συνεπαγόμενο με αυτόν δικαίωμα καταναγκασμού¹⁵⁹ δεν αντιτίθενται στην ανθρώπινη ελευθερία. Αντίθετα οι δύο έννοιες δείχνουν να αλληλοπροϋποτίθενται.¹⁶⁰ Με άλλα λόγια, η συγκρότηση των ανθρώπινων σχέσεων ως σχέσεων δικαίου δεν μειώνει την εγγενή ελευθερία του ανθρώπου, αλλά αντιθέτως την προωθεί αίροντας τα εμπόδια που τίθενται σε αυτή.¹⁶¹ Η θεωρία του δικαίου δεν αναφέρεται στην ελευθερία πράξης του μεμονωμένου εγωιστή ανθρώπου, βάσει των εκάστοτε επιθυμιών και ορμών του. Αντίθετα στοχεύει στην πραγμάτωση της έλλογης ανθρώπινης ελευθερίας, η οποία πραγματώνεται μόνο σε κοινωνικές σχέσεις οργανωμένες βάσει νόμων.¹⁶² Συνθήκη δυνατότητας για την πραγμάτωση της έλλογης ελευθερίας είναι συνεπώς η ύπαρξη ενός εξωτερικού δικαίου, που ως φορέας καταναγκασμού θα μπορεί να διασφαλίζει στον καθένα το δικαίωμα της ελευθερίας του. Προϋποτίθεται με άλλα λόγια η ύπαρξη ενός νόμιμου φορέα εξουσίας ως όρου πραγμάτωσης της ελευθερίας.

Η έλλειψη μίας τέτοιας κατάστασης δικαίου ταυτίζεται με τη φυσική κατάσταση των ανθρώπων. Η πραγμάτωση της ανθρώπινης ελευθερίας λοιπόν, προϋποθέτει την έξοδο από την ανομία της φυσικής κατάστασης και την οργάνωση των ανθρώπινων

¹⁵⁴ Kant, *Θεωρία και Πράξη*, ό.π., σελ. 96. Για τη σύνδεση του οικονομικού εξαναγκασμού με τη διακινδύνευση της ελευθερίας βλ. Στρατηλάτης, *Ο πολιτικός Kant σήμερα*, ό.π., σελ. 221-243.

¹⁵⁵ Πρέπει βέβαια να τονιστεί πως ο περιορισμός δεν έρχεται σε αντίθεση με την ανθρώπινη ελευθερία, αλλά αντίθετα προωθεί την πραγμάτωσή της ως γενικό δικαίωμα του ανθρώπου. Βλ. το ζήτημα του καταναγκασμού στη συνέχεια της παρούσας εργασίας.

¹⁵⁶ Γκιούρας, «Ο ορθός Λόγος και η θεμελίωση της κυριαρχίας στον Immanuel Kant», ό.π., σελ. 37.

¹⁵⁷ Kant, *Θεωρία και Πράξη*, ό.π., σελ. 79.

¹⁵⁸ Kant, *MzH*, ό.π., σελ. 51.

¹⁵⁹ *Αυτ.*, σελ. 52-54.

¹⁶⁰ Στρατηλάτης, *Ο πολιτικός Kant σήμερα*, ό.π., σελ. 163.

¹⁶¹ Kant, *MzH*, ό.π., σελ. 52.

¹⁶² *Αυτ.*, σελ. 151· Στρατηλάτης, *Ο πολιτικός Kant σήμερα*, ό.π., σελ. 163.

σχέσεων ως σχέσεων ελευθερίας βάσει δικαίου.¹⁶³ Το αίτημα εξόδου αποτελεί μάλιστα μία κατηγορική προσταγή του Λόγου,¹⁶⁴ που καθιστά καθήκον το «να εξέλθεις από τη φυσική κατάσταση και να μεταβείς στην έννομη κατάσταση, δηλαδή στην κατάσταση της διανεμητικής δικαιοσύνης».¹⁶⁵ Η κοινωνία, η οποία θέτει ως σκοπό της ίδρυσής της το «δίκαιο των ανθρώπων υπό δημόσιους εξαναγκαστικούς νόμους» ονομάζεται αστική κοινωνία και η είσοδος σε αυτή αποτελεί σκοπό, που «πρέπει να έχει ο καθένας».¹⁶⁶

Πρέπει βέβαια εδώ να τονιστεί, ότι η κατανόηση της δέσμευσης στους νόμους ως αναγκαίου όρου της ελευθερίας δεν ταυτίζεται με μία άκριτη αποδοχή των εκάστοτε θετικών νόμων.¹⁶⁷ Αντίθετα η ίδια η πράξη της κοινωνικής ένωσης ενέχει κανονιστικούς όρους, δεσμευτικούς για τη νομοθεσία στην αστική κατάσταση. Διότι η είσοδος στην αστική κοινωνία αποτελεί αναγκαίο σκοπό κάθε ανθρώπου, εφόσον έχει εγγενή σκοπό την πραγμάτωση της έννομης ελευθερίας.¹⁶⁸ Η αναγνώριση της ανθρώπινης ελευθερίας όμως συνεπάγεται, πως ο άνθρωπος δεν μπορεί να δεσμευτεί από κάποιον φορέα εξωτερικό του ίδιου δίχως να αίρεται έτσι η ελευθερία του.¹⁶⁹ Κατά συνέπεια οι εκάστοτε έννομες δεσμεύσεις δεν μπορούν να θεωρηθούν δίκαιες εάν δεν αποτελούν περιεχόμενο της βούλησης του ίδιου του ανθρώπου. Το κριτήριο αυτό της νομιμότητας του νόμου αναγνωρίζεται ως περιεχόμενο του κοινωνικού συμβολαίου συγκρότησης της αστικής κατάστασης και συνεπώς οφείλει να δεσμεύει την πράξη κάθε νομοθέτη.¹⁷⁰

Το κοινωνικό συμβόλαιο εντάσσεται στο καντιανό σύστημα ως δεσμευτικός όρος και κριτήριο της νομιμότητας του νόμου. Ο νόμος στα πλαίσια της αστικής κοινωνίας λοιπόν, δεν μπορεί να θεμελιώνεται μόνο στην ισχύ του φορέα της εξουσίας. Απεναντίας απαιτεί μία θεμελίωση στον ανθρώπινο Λόγο, ώστε να συμφωνεί με το εγγενές δικαίωμα ίσης ελευθερίας του καθενός. Η απαίτηση συμφωνίας με τη βούληση του καθενός βέβαια, δεν απαιτεί μία πραγματική συμφωνία του συνόλου του λαού με κάθε νομοθετικό περιεχόμενο. Κάτι τέτοιο αναγνωρίζεται ρητά ως αδύνατο, λόγω της εγωιστικής φύσης του λαού.¹⁷¹ Το κοινωνικό συμβόλαιο «είναι απλώς μία ιδέα του Λόγου», περιέχουσα έναν α priori όρο της νομοθεσίας.¹⁷² Προδιαγράφει σε κάθε νομοθέτη τη δέσμευση «να θέτει του νόμους του με τέτοιο τρόπο, ως εάν να μπορούσαν να προέλθουν από την ενωμένη βούληση ενός ολόκληρου λαού».¹⁷³ Επομένως η ιδέα του κοινωνικού συμβολαίου δεν επιτάσσει ότι το περιεχόμενο κάθε νόμου οφείλει να εγκρίνεται από κάθε επιμέρους βούληση, αλλά αναφέρεται αποκλειστικά στη μορφή του νόμου στην αστική κατάσταση. Η δυνητική

¹⁶³ Kant, *MtH*, ό.π., σελ. 141-142.

¹⁶⁴ Στρατηλάτης, *Ο πολιτικός Καντ σήμερα*, ό.π., σελ. 260.

¹⁶⁵ Kant, *MtH*, ό.π., σελ. 140.

¹⁶⁶ Kant, *Θεωρία και Πράξη*, ό.π., σελ. 78-79.

¹⁶⁷ Στρατηλάτης, *Ο πολιτικός Καντ σήμερα*, ό.π., σελ. 137-138.

¹⁶⁸ Kant, *Θεωρία και Πράξη*, ό.π., σελ. 78-79.

¹⁶⁹ Kant, *MtH*, ό.π., σελ. 148.

¹⁷⁰ Kant, *Θεωρία και Πράξη*, ό.π., σελ. 86-87.

¹⁷¹ *Αυτ.* · Πατέλλη, «Ελευθερία του Λόγου», ό.π., σελ. 569-570.

¹⁷² Kant, *Θεωρία και Πράξη*, ό.π., σελ. 87.

¹⁷³ *Αυτ.*

συμφωνία της ενωμένης βούλησης του λαού με τον εκάστοτε νόμο ταυτίζεται εδώ με τη γενικότητα της μορφής του νόμου. Το κοινωνικό συμβόλαιο με άλλα λόγια επιτάσσει στον φορέα της εξουσίας να θέτει γενικούς νόμους, ως αναγκαίο όρο διασφάλισης της ίσης ελευθερίας των ανθρώπων στην αστική κοινωνία.¹⁷⁴ Συνεπώς ο Kant θέτει εδώ ως *a priori* όρο του δικαίου την άρση κάθε προνομιακής ρύθμισης, χάριν της ίσης δέσμευσης όλων απέναντι στον νόμο.¹⁷⁵

Η αναγνώριση της ιδέας του κοινωνικού συμβολαίου ως αναγκαίου όρου για την πραγμάτωση της έννομης ελευθερίας επιτρέπει και τη θέσπισή του ως κριτήριο ορθότητας κάθε πολιτεύματος. Βάσει αυτού του κριτηρίου λοιπόν, το ρεπουμπλικανικό πολίτευμα εμφανίζεται ως «το μόνο που απορρέει από την ιδέα του πρωταρχικού συμβολαίου».¹⁷⁶ Ο ρεπουμπλικανισμός εδώ δεν ταυτίζεται με το ζήτημα της δημοκρατίας, που σαν «μορφή κυριαρχησης» έχει μόνο δευτερεύουσα σημασία στο καντιανό σύστημα. Στην καντιανή τυπολογία πολιτευμάτων ο ρεπουμπλικανισμός αποτελεί τη μορφή διακυβέρνησης «σύμφωνα με την οποία η εκτελεστική εξουσία (κυβέρνηση) διαχωρίζεται από τη νομοθετική».¹⁷⁷ Η διάκριση των εξουσιών δεν συνίσταται όμως σε ένα αίτημα στάθμισης των εκάστοτε κοινωνικών συμφερόντων. Αντίθετα ταυτίζεται με το ζήτημα της θεμελίωσης της νομοθεσίας στη γενική βούληση και όχι σε κάποιο ιδιαίτερο συμφέρον, ανεξαρτήτως του ποιός αποτελεί τον νομοθέτη.¹⁷⁸ Υπό αυτό το πρίσμα ως ρεπουμπλικανικό αναγνωρίζεται το πολίτευμα, όπου η νομοθεσία δεσμεύεται στον όρο του κοινωνικού συμβολαίου. Όποτε αυτός ο όρος δεν εκπληρώνεται το πολίτευμα είναι κατ'ανάγκη δεσποτικό.¹⁷⁹

Βάσει της παραπάνω ανάλυσης είναι πλέον εφικτό να κατανοηθεί πληρέστερα η έννοια της αυτονομίας που έχει τεθεί στον πυρήνα του καντιανού επιχειρήματος. Με το αίτημα της αυτονομίας ο Kant δεν στοχεύει στη συγκρότηση ενός δημοκρατικού πολιτεύματος, όπου όλες οι αποφάσεις λαμβάνονται απευθείας από τον λαό. Καταγόμενη από την έλλογη ανθρώπινη φύση η πραγμάτωση της αυτονομίας αναφέρεται στη δέσμευση της κρατικής νομοθεσίας στη γενική βούληση, ώστε να αρθεί η δεσποτική αυθαιρεσία. Μόνο υπό αυτόν τον όρο διατηρείται ως δυνατότητα η πραγμάτωση της πρακτικής ελευθερίας στην πράξη. Είναι επίσης σαφές, ότι είναι πιθανό η γενική βούληση να μην ταυτίζεται με την εμπειρική βούληση των ανθρώπων, καθώς η τελευταία μπορεί να έλκεται από ενδιαφέροντα ευδαιμονίας.¹⁸⁰ Οι ευδαιμονικοί σκοποί όμως αφαιρούνται πλήρως από τη δικαϊκή θεωρία, που στοχεύει μόνο στη διασφάλιση της ελευθερίας επίτευξης της ευδαιμονίας με ίδια

¹⁷⁴ Γκιούρας, «Ο ορθός Λόγος και η θεμελίωση της κυριαρχίας στον Immanuel Kant», ό.π., σελ. 35.

¹⁷⁵ Kant, *ΜτΗ*, ό.π., σελ. 167-168· Γκιούρας, «Ο ορθός Λόγος και η θεμελίωση της κυριαρχίας στον Immanuel Kant», ό.π., σελ. 44.

¹⁷⁶ Kant, *Αιώνια Ειρήνη*, ό.π., σελ. 63.

¹⁷⁷ *Αυτ.*, σελ. 67-68.

¹⁷⁸ Γκιούρας, «Ο ορθός Λόγος και η θεμελίωση της κυριαρχίας στον Immanuel Kant», ό.π., σελ. 40-41.

¹⁷⁹ Kant, *Αιώνια Ειρήνη*, ό.π., σελ. 68.

¹⁸⁰ Kant, *Θεωρία και Πράξη*, ό.π., σελ. 87-88.

μέσα.¹⁸¹ Ανώτατο σκοπό της αστικής ένωσης αποτελεί η διασφάλιση της έννομης ελευθερίας του καθενός και όρος αυτής είναι η γενική νομοθεσία, που θα μπορούσε να προέρχεται από τη γενική βούληση του λαού.¹⁸²

Το πολίτευμα εκείνο, όπου η νομοθεσία δεσμεύεται στον a priori όρο του κοινωνικού συμβολαίου ονομάζεται ρεπουμπλικανικό πολίτευμα.¹⁸³ Συνεπώς ο ρεπουμπλικανισμός αποτελεί και το μόνο πολίτευμα, που παράγεται «από την καθαρή έννοια του δικαίου» και επομένως «όσον αφορά το δίκαιο, αυτό καθ'εαυτό εκείνο [το πολίτευμα] το οποίο βρίσκεται πρωταρχικά στη βάση όλων των τύπων πολιτειακού καθεστώτος».¹⁸⁴ Το ζήτημα λοιπόν της πραγμάτωσης της αυτονομίας ταυτίζεται στη δικαϊκή θεωρία με το ζήτημα της πραγμάτωσης του ρεπουμπλικανισμού. Εφόσον μάλιστα ο ρεπουμπλικανισμός αποτελεί τη βάση κάθε πολιτεύματος, ζητούμενο αποτελεί η ρεπουμπλικανοποίηση των πολιτευμάτων που εμφανίζονται ως «ατελώς ρεπουμπλικανικά».¹⁸⁵

Βάσει του παραπάνω εννοιολογικού πλαισίου μπορούμε να προσεγγίσουμε και το ζήτημα της δημοσιότητας, που αποτελεί και το κύριο ζητούμενο του παρόντος κεφαλαίου. Αναφέρθηκε ήδη σε προηγούμενο σημείο αυτής της εργασίας, ότι η δέσμευση της εξουσίας στην αρχή του κοινωνικού συμβολαίου αποτελεί αναγκαίο όρο για τη συγκρότηση ενός χώρου δημοσιότητας.¹⁸⁶ Φαίνεται πλέον, ότι το αίτημα περιορισμού της εξουσίας ταυτίζεται με το αίτημα ρεπουμπλικανικής άσκησης της. Συνεπώς είναι κατ'αρχάς σαφές, ότι ο ρεπουμπλικανισμός αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση της συγκρότησης ενός χώρου ελεύθερης δημοσιότητας και κατ'επέκταση της δυνατότητας πραγμάτωσης του διαφωτιστικού αιτήματος.

Η σχέση όμως, μεταξύ δημοσιότητας και ρεπουμπλικανισμού δεν εξαντλείται στην παραπάνω σύνδεση. Αντιθέτως η έννοια της δημοσιότητας εγγράφεται άρρηκτα στην καντιανή θεωρία του δικαίου ως αναγκαία μορφή του νόμου. Η δικαιοσύνη σύμφωνα με τον Kant «μπορεί να νοηθεί μόνο ως δημόσια ανακοινώσιμη» και επομένως η «μορφή της δημοσιότητας» αποτελεί όρο κάθε δικαϊκής αξίωσης.¹⁸⁷ Η αναγκαία σύνδεση της δημοσιότητας με τον νόμο οδηγεί και στην αναγνώριση της υπερβατολογικής διατύπωσης του δημοσίου δικαίου: «Όλες οι αναφερόμενες στα δικαιώματα των άλλων ανθρώπων πράξεις, των οποίων ο γνώμονας δεν είναι συμβατός με τη δημοσιότητα είναι άδικες».¹⁸⁸ Ενόψει του κινδύνου μία τέτοια αρχή να νομιμοποιεί κάθε πράξη του φορέα της ανώτερης ισχύος -αφού η ισχύς καθιστά ακίνδυνη κάθε πιθανή αντίδραση-¹⁸⁹ ο Kant οδηγείται στη δεύτερη διατύπωση της αρχής, που θέτει πως: «Όλοι οι γνώμονες που έχουν ανάγκη τη δημοσιότητα (για να

¹⁸¹ *Αυτ.*, σελ. 78-81.

¹⁸² *Αυτ.*, σελ. 88.

¹⁸³ *Αυτ.*, σελ. 80.

¹⁸⁴ Kant, *Αιώνια Ειρήνη*, ό.π., σελ. 64-65.

¹⁸⁵ Πατέλλη, «Ελευθερία του Λόγου», ό.π., σελ. 567.

¹⁸⁶ Βλ. κεφάλαιο 1.1.

¹⁸⁷ Kant, *Αιώνια Ειρήνη*, ό.π., σελ. 130.

¹⁸⁸ *Αυτ.*, σελ. 131.

¹⁸⁹ *Αυτ.*, σελ. 137.

μην αποτύχουν στο σκοπό τους), συμφωνούν με το δίκαιο και την πολιτική συνάμα».¹⁹⁰

Αναφερόμενη στον φορέα εξουσίας η «αρχή της δημοσιότητας»¹⁹¹ προδιαγράφει την ανάγκη συμφωνίας των γνωμόνων της πολιτικής με τους δυνατούς έλλογους γνώμονες του κοινού, ώστε να μπορεί να θεωρηθεί δίκαιη. Αποτελεί με άλλα λόγια αναδιατύπωση του κριτηρίου δικαιοσύνης του νόμου, που τέθηκε μέσω της ιδέα του κοινωνικού συμβολαίου.¹⁹² Η νομοθεσία στην αστική κατάσταση λοιπόν δεν μπορεί να νομιμοποιείται από την εξουσιαστική βούληση σε πλαίσια μυστικότητας. Φορέα νομιμοποίησης του νόμου αντίθετα μπορεί να αποτελέσει μόνο η βούληση του ίδιου του λαού, που δεσμεύεται από τον νόμο. Ο *a priori* χαρακτήρας της αρχής της δημοσιότητας βέβαια σημαίνει, πως αυτή αποτελεί μάλλον μέσο ελέγχου της δικαιοσύνης του νόμου από τον ίδιο τον εξουσιαστικό φορέα, παρά απαίτηση για έλεγχό του από ένα υπαρκτό κοινό. Όπως ορθά παρατηρείται από τον Davis η καντιανή σκέψη δεν αναγνωρίζει ως κριτήριο δικαιοσύνης την κρίση ενός υπαρκτού κοινού.¹⁹³ Αντίθετα υπονοείται ένα ιδεατό κοινό έλλογων δρώντων με μόνο στόχο τη «διασφάλιση των εξωτερικών συνθηκών κάτω από τις οποίες κάποιος μπορεί να επιλέξει ελεύθερα τους σκοπούς του», δηλαδή των δικαϊκών συνθηκών.¹⁹⁴

Κατά συνέπεια η δικαιοσύνη ενός νόμου δεν κρίνεται βάσει των εκάστοτε επιμέρους και ευδαιμονικών σκοπών. Η αρχή της δημοσιότητας εκφράζει έτσι την καντιανή κριτική απόρριψη της πρακτικής των «πολιτικών ηθικολόγων».¹⁹⁵ Η έννοια του πολιτικού ηθικολόγου περιγράφει εκείνους τους «πρακτικούς ανθρώπους»¹⁹⁶ -και κυρίως τους αποφοίτους της νομικής σχολής- που ασκούν πολιτική βάσει κρυφών και σχετικιστικών γνωμόνων.¹⁹⁷ Αποτέλεσμα της επικράτησης τέτοιων μη έλλογων γνωμόνων άσκησης της πολιτικής είναι η αδυναμία διαμεσολάβησης της πολιτικής με την ηθική.¹⁹⁸ Η αδυναμία δηλαδή πραγμάτωσης των ηθικών δικαϊκών σκοπών μέσω της πολιτικής, καθώς η τελευταία δεν μπορεί παρά να θεμελιώνεται στην εξουσιαστική ισχύ αν απορρίψει τον Λόγο.¹⁹⁹ Απέναντι σε αυτόν τον κίνδυνο ο Kant προτάσσει βάσει της αρχής της δημοσιότητας ένα πρότυπο «ηθικού πολιτικού», ο οποίος προσανατολίζει την πολιτική του σύμφωνα με τις δικαϊκές αρχές και προς πραγμάτωσή τους.²⁰⁰ Ασκει με άλλα λόγια πολιτική, βάσει γνωμόνων συμβατών με τις δικαϊκές κανονιστικές αξίες που περιέχονται στην έννοια της δημοσιότητας.

Η ταύτιση της έννοιας του πολιτικού ηθικολόγου με τους επαγγελματίες νομικούς δείχνει και μία σαφή συσχέτιση του παραπάνω ζητήματος με την προβληματική της

¹⁹⁰ *Αυτ.*, σελ. 140.

¹⁹¹ Davis, «Kant's Different "Publics" and the Justice of Publicity», *ό.π.*, σελ. 171.

¹⁹² Deligiorgi, «Universalisability, Publicity...», *ό.π.*, σελ. 147-148.

¹⁹³ Davis, «Kant's Different "Publics" and the Justice of Publicity», *ό.π.*, σελ. 179.

¹⁹⁴ *Αυτ.*, σελ. 180-181.

¹⁹⁵ Kant, *Αιώνια Ειρήνη*, *ό.π.*, σελ. 115.

¹⁹⁶ *Αυτ.*, σελ. 110.

¹⁹⁷ *Αυτ.*, σελ. 116-117.

¹⁹⁸ *Αυτ.*, σελ. 115.

¹⁹⁹ *Αυτ.*, σελ. 116-117.

²⁰⁰ *Αυτ.*, σελ. 113-114.

Διένεξης. Μπορούμε επομένως υπό το πρίσμα της σύνδεσης των δύο κειμένων να υποστηρίξουμε, ότι η αρχή της δημοσιότητας στοχεύει στην απόρριψη της νομιμοποίησης του νόμου βάσει μυστικιστικών και ευδαιμονιστικών αρχών.²⁰¹ Ο νόμος μπορεί να θεωρείται δίκαιος μόνο όταν οι γνώμονές του συμφωνούν με τις έλλογες αρχές που αποτελούν τη βάση της κοινωνικής ένωσης. Η πολιτική πράξη του εξουσιαστικού φορέα συνεπώς, νομιμοποιείται μόνο βάσει των έλλογων γνωμόνων προς τους οποίους οφείλει να προσανατολίζεται. Αναφέρθηκε όμως παραπάνω, πως προϋπόθεση ενός τέτοιου προσανατολισμού της εξουσίας αποτελεί η ελευθερία της φιλοσοφικής να εκφράζει δημόσιο λόγο και να ασκεί κριτική στους γνώμονες των άλλων σχολών. Συνεπώς η αρχή της δημοσιότητας δεν στοχεύει μόνο στη συγκρότηση της δημοσιότητας ως ιδεατό κριτήριο της πολιτικής. Αντίθετα προϋποθέτει και την πραγμάτωση της διένεξης των σχολών, που εμφανίζεται έτσι ως αναγκαίος όρος διασφάλισης της δικαιοσύνης της πολιτικής πράξης.

Το καθήκον της εξουσίας να θεμελιώσει τον νόμο στον Λόγο πάντως δεν συνεπάγεται και ένα δικαίωμα του λαού να ξεγεραθεί σε περίπτωση που η νομοθεσία αποκλίνει από τον *a priori* όρο του δικαίου. Αντιθέτως ο Kant βάσει της αρχής της δημοσιότητας απορρίπτει ρητά το δικαίωμα του λαού να ξεγεραθεί εναντίον της θεμελιωμένης εξουσίας. Διότι η δυνατότητα επιτυχία μίας εξεγερσιακής πράξης προϋποθέτει αναγκαία την απόκρυψη των γνωμόνων της από τη δημόσια σφαίρα. Εφόσον λοιπόν οι γνώμονες μίας τέτοιας πράξης δεν μπορούν να δημοσιοποιηθούν, η ίδια η πράξη δεν μπορεί να θεωρηθεί δίκαιη σύμφωνα με της αρχή της δημοσιότητας.²⁰²

Γίνεται σαφές στο σημείο αυτό, πως ο στόχος πραγμάτωσης των ρεπουμπλικανικών αξιών δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί μέσω μίας επαναστατικής άρσης της εξουσίας. Η απαγόρευση της έμπρακτης αντίστασης στην ανώτατη νομοθετική δύναμη είναι «άνευ όρων», ισχύουσα ακόμα και σε περίπτωση παραβίασης του πρωταρχικού συμβολαίου από τον επικεφαλής του κράτους.²⁰³ Η κυρίαρχη νομοθετική εξουσία εμφανίζεται στο καντιανό σύστημα ως «ιερή» και «απαραβίαστη», ανεξαρτήτως του τρόπου απόκτησης και άσκησης της.²⁰⁴ Διότι μόνο μέσω της ύπαρξης μίας εξωτερικής νομοθεσίας επενδυμένης με εξουσία, είναι δυνατή η διασφάλιση του δικαιώματος του καθενός και η απομάκρυνση από τη συνεχή πιθανότητα βίας της φυσικής κατάστασης.²⁰⁵ Επομένως η πρόβλεψη ενός δικαιώματος αντίστασης στην κυρίαρχη εξουσία θα συνεπαγόταν τη δυνατότητα επιστροφής σε φυσικές σχέσεις βίας, καθώς δεν θα υπήρχε κάποιος αρμόδιος δικαστής για τη νόμιμη επίλυση της διένεξης.²⁰⁶ Κατά συνέπεια δεν μπορεί να αναγνωριστεί στους υπήκοους κανένα εξαναγκαστικό δικαίωμα απέναντι στη νομοθετική εξουσία.²⁰⁷ Η κυρίαρχη εξουσία

²⁰¹ Πρέπει να υπενθυμίσουμε πως στις αναπτύξεις της *Διένεξης* οι πρακτικοί της γνώσης εμφανίζονται ως μάγοι και προφήτες μπροστά στην αστική κοινωνία.

²⁰² Kant, *Αιώνια Ειρήνη*, ό.π., σελ. 132-133.

²⁰³ Kant, *Θεωρία και Πράξη*, ό.π., σελ. 89.

²⁰⁴ Kant, *MzH*, ό.π., σελ. 155-156.

²⁰⁵ *Αυτ.*, σελ. 140-141.

²⁰⁶ *Αυτ.*, σελ. 157-158.

²⁰⁷ Kant, *Θεωρία και Πράξη*, ό.π., σελ. 93.

εμφανίζεται με άλλα λόγια ως αναγκαία προϋπόθεση για την πραγμάτωση της έννομης ελευθερίας στην πολιτική κατάσταση.²⁰⁸

Πρέπει βέβαια να σημειωθεί στο σημείο αυτό, πως η δικαϊκή θεωρία δεν αρνείται κάθε λαϊκό δικαίωμα απέναντι στον μονάρχη. Αναγνωρίζεται αντίθετα στον λαό ένα αναπαλλοτρίωτο δικαίωμα «να δημοσιοποιεί την άποψή του για όποιο μέτρο του κυβερνήτη θεωρεί ότι αποτελεί αδικία προς την κοινοπολιτεία».²⁰⁹ Η ελεύθερη δημοσιότητα εμφανίζεται έτσι ως αναγκαίο αντιστάθμισμα της άρνησης κάθε δικαίωματος αντίστασης.²¹⁰ Ο Kant εγγράφει για αυτό το λόγο στον χώρο της δημοσιότητας δύο απαραίτητες λειτουργίες για την ορθή λειτουργία του ρεπουμπλικανικού πολιτεύματος. Αφενός μέσω της δημοσιότητας καθίσταται δυνατή η έκφραση των λαϊκών αιτημάτων προς τον επικεφαλής του κράτους και καθίσταται εφικτή η διόρθωση των λανθασμένων αποφάσεών του. Διότι ακόμα και αν η νομοθεσία καλύπτει τον κανονιστικό όρο της γενικότητας -δεν επιθυμεί να αδικήσει κανέναν- δεν διασφαλίζεται απαραίτητα και η ορθότητά της. Εφόσον ακόμα και η κρίση του επικεφαλής του κράτους δεν είναι αλάνθαστη, η δημόσια κρίση περί των αποφάσεών του επιτρέπει την καλύτερη ενημέρωσή του, ώστε να διορθωθεί κάθε πιθανό σφάλμα της νομοθεσίας.²¹¹

Ο ουσιωδέστερος ρόλος της δημοσιότητας όμως είναι η νομιμοποίηση των νόμων από την κοινή γνώμη. Εξάλλου η άρνηση του δικαιώματος αντίστασης δεν ταυτίζεται με την απόρριψη του ρεπουμπλικανικού ιδεώδους και τη θεμελίωση του νόμου στην εξουσιαστική βία.²¹² Ο υπήκοος εφόσον δεν αντιστέκεται «πρέπει να μπορεί να θεωρεί ότι ο κυβερνήτης δεν επιθυμεί να διαπράξει αδικία εις βάρος του»²¹³ και επιπλέον «απαιτεί να πειστεί από το Λόγο ότι αυτός ο εξαναγκασμός [στον νόμο] είναι νόμιμος».²¹⁴ Παρότι ο λαός δεν μπορεί να ασκήσει δύναμη εξαναγκασμού στην ανώτατη εξουσία δικαιούται να κρίνει τις αποφάσεις της, ώστε να δύναται να τις αναγνωρίσει ως περιεχόμενο της έλλογης βούλησής του. Στη λειτουργία του χώρου της δημοσιότητας εγγράφεται έτσι το «πνεύμα της ελευθερίας», που οφείλει να συνοδεύει την αναντίρρητη υπακοή στην ανώτατη νομοθεσία.²¹⁵ Η καντιανή σκέψη κατανοεί την ελευθερία της δημοσιότητας ως «το μοναδικό παλλάδιο των δικαιωμάτων του λαού».²¹⁶ Η δυνατότητα διασφάλισης του έλλογου χαρακτήρα των νόμων και της σταδιακής μεταρρύθμισης προς τον ρεπουμπλικανισμό αποδίδεται ρητά στην ελεύθερη λειτουργία της δημοσιότητας.

²⁰⁸ Kant, *MtH*, ό.π., σελ. 157.

²⁰⁹ Kant, *Θεωρία και Πράξη*, ό.π., σελ. 93-94.

²¹⁰ Γκιούρας, «Ο ορθός Λόγος και η θεμελίωση της κυριαρχίας στον Immanuel Kant», ό.π., σελ. 46.

²¹¹ Kant, *Θεωρία και Πράξη*, ό.π., σελ. 93-94.

²¹² Γκιούρας, «Ο ορθός Λόγος και η θεμελίωση της κυριαρχίας στον Immanuel Kant», ό.π., σελ. 46.

²¹³ Kant, *Θεωρία και Πράξη*, ό.π., σελ. 93.

²¹⁴ *Αυτ.*, σελ. 95.

²¹⁵ *Αυτ.*

²¹⁶ *Αυτ.*, σελ. 94.

Φαίνεται έτσι πως ο «γερμανικός δρόμος» προς τον ρεπουμπλικανισμό συνδέεται άρρηκτα στον Kant με μία θεωρία δημοσιότητας.²¹⁷ Η επαναστατική βία και η άμεση μεταβολή του πολιτεύματος δεν μπορεί να διασφαλίσει την επίτευξη των ρεπουμπλικανικών αξιών και συνεπώς πρέπει να απορριφθεί. Η μόνη ασφαλής δυνατότητα προόδου είναι η σταδιακή μεταρρύθμιση του πολιτεύματος, ώστε να προσεγγίσει σταδιακά το ρεπουμπλικανικό ιδεώδες δίχως τον κίνδυνο καταστροφής του κράτους.²¹⁸ Η μεταρρύθμιση όμως δεν μπορεί να προέλθει από την πράξη του λαού, αλλά μόνο από τον ίδιο τον φορέα της κυρίαρχης εξουσίας, που έχει καθήκον πραγμάτωσης της σταδιακής προόδου προς τον ρεπουμπλικανισμό.²¹⁹

Η ελευθερία της δημοσιότητας αποτελεί αναγκαίο όρο για τη δυνατότητα πραγμάτωσης της παραπάνω διαδικασίας στο ιστορικό παρόν. Διότι η κοινή γνώμη πράττοντας ελεύθερα μέσα στο δημόσιο χώρο διαλόγου μπορεί -και οφείλει- να ασκεί κριτική στις αποφάσεις του κυρίαρχου, ώστε να διασφαλίσει τη συμφωνία τους με την αυτονομία όλων. Η έννοια της κοινής γνώμης αποκτά συνεπώς μία ρητά κριτική λειτουργία στο καντιανό σύστημα. Ο κριτικός χαρακτήρας αυτός καθίσταται σαφής από το γεγονός, ότι ο Kant συνδέει την πρόοδο της μεταρρυθμιστικής διαδικασίας με την πρόοδο της κοινής γνώμης. Τυχόν προϋπάρχουσες προνομιακές ρυθμίσεις, όπως τα ιπποτικά τιμάρια²²⁰ και η θρησκευτική διαρύθμιση²²¹ μπορούν να γίνουν ανεκτά στο ιστορικό παρόν έως ότου μεταβληθεί η κοινή γνώμη περί αυτών.

Πρέπει να τονιστεί βέβαια, ότι η έννοια της κοινής γνώμης δεν αναφέρεται απαραίτητα στο σύνολο του λαού. Ο Kant αντίθετα αναγνωρίζει τη δυνατότητα η μεταβολή της κοινής γνώμης να προωθεί τη μεταρρύθμιση είτε προέρχεται από ένα μέρος του λαού,²²² είτε ακόμη και από «την κρίση εκείνων που έχουν βάσει των κατορθωμάτων τους τις μέγιστες αξιώσεις για την καθοδήγηση του λαού».²²³ Η έννοια της κοινής γνώμης επομένως δεν συνεπάγεται και τη συμμετοχή του συνόλου της κοινωνίας στον χώρο της δημοσιότητας. Αντίθετα δείχνει να δεσμεύεται από τα - υπό άρση- όρια, που αναλύθηκαν σε προηγούμενο σημείο της παρούσας εργασίας.²²⁴ Ανεξαρτήτως πάντως των εκάστοτε ορίων είναι σαφές ότι η θεσμικά οργανωμένη δημοσιότητα και η σταδιακή εξέλιξη της κοινής γνώμης εντός της εμφανίζονται ως ο φορέας νομιμοποίησης της ρεπουμπλικανικής μεταρρύθμισης.²²⁵ Με άλλα λόγια αποτελούν τον φορέα πραγμάτωσης των φιλοσοφικών αξιών στο ιστορικό παρόν.

²¹⁷ Kouvelakis, *Philosophy and Revolution*, ό.π., σελ. 18.

²¹⁸ Kant, *Αιώνια Ειρήνη*, ό.π., σελ. 113-114.

²¹⁹ Kant, *ΜτΗ*, ό.π., σελ. 159.

²²⁰ *Αυτ.*, σελ. 162.

²²¹ Kant, *Διαφωτισμός*, ό.π., σελ. 5.

²²² *Αυτ.*

²²³ Kant, *ΜτΗ*, ό.π., σελ. 162.

²²⁴ Βλ. κεφάλαιο 1.2. Έτσι η Πατέλλη αναγνωρίζει τον ρόλο του φιλοσόφου ως εφήμερη υποκατάσταση του ρεπουμπλικανικού κοινοβουλίου βλ. Πατέλλη, «Ελευθερία του Λόγου», ό.π., σελ. 569.

²²⁵ Γκιούρας, «Ο ορθός Λόγος και η θεμελίωση της κυριαρχίας στον Immanuel Kant», ό.π., σελ. 44-45.

Η προοδύουσα έννοια της κοινής γνώμης επιτρέπει και την αναγνώριση μίας σύνδεσης μεταξύ του ρεπουμπλικανικού και του διαφωτιστικού αιτήματος του Kant. Όπως αναφέρθηκε και προηγούμενως η έξοδος του ανθρώπου από την ανωριμότητα και η πρόοδος στον διαφωτισμό αποτελεί μία διαδικασία, που μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνο εντός του χώρου της δημοσιότητας. Ο άνθρωπος εκπαιδεύεται κοινωνικά στην ελευθερία του ασκώντας τη δημόσια, ώστε να καταστεί ικανός για την πρακτική ελευθερία του, δηλαδή την αυτονομία. Προϋπόθεση της διαδικασίας αυτής αποτελεί η ύπαρξη ενός ρεπουμπλικανικού πολιτεύματος, που επιτρέπει τη συγκρότηση ενός χώρου δημοσίου διαλόγου.

Αντίστοιχα στα πλαίσια της θεωρίας του δικαίου η πραγμάτωση του αιτήματος έλλογης ελευθερίας προϋποθέτει την είσοδο στην αστική κατάσταση. Υποστηρίζεται συγκεκριμένα πως «ο άνθρωπος στο κράτος [...] έχει εγκαταλείψει εντελώς την άγρια, άνομη ελευθερία, ώστε να επανεύρει απεριορίστως την ελευθερία του εν γένει σε μία νόμιμη εξάρτηση, δηλαδή σε μία έννομη κατάσταση, επειδή η εξάρτηση τούτη πηγάζει από τη δική του βούληση».²²⁶ Γίνεται έτσι σαφής μία εξελικτική αντίληψη περί ελευθερίας, που σε κάθε περίπτωση νοείται ως κοινωνική. Ενόψει όμως του αιτήματος μεταρρύθμισης φαίνεται πως η μετάβαση στην έννομη ελευθερία αποτελεί μία δυναμική κατάσταση, προϋποθέτουσα τη σταδιακή πρόοδο της κοινής γνώμης. Η πρόοδος της κοινής γνώμης με τη σειρά της, εμφανιζόμενη ως σταδιακή αναγνώριση των φυσικών δικαιωμάτων και σταδιακή απομάκρυνση από προνομιακές δομές δείχνει να συνεπάγεται της προόδου του διαφωτισμού. Κατά συνέπεια μπορούμε να υποστηρίξουμε πλέον, πως ο ρεπουμπλικανισμός και ο διαφωτισμός αποτελούν δύο αλληλένδετες διαδικασίες, βρισκόμενες σε σχέση αλληλοπροϋπόθεσης. Μόνο εντός της συνθήκης της έννομης ελευθερίας καθίσταται δυνατή η πραγμάτωση του ανθρώπινου διαφωτισμού, η οποία διασφαλίζει και τη συνεχή προσέγγιση του ρεπουμπλικανικού ιδεώδους αυτονομίας. Ταυτόχρονα μέσω των δύο διαδικασιών διανοίγεται και η δυνατότητα προσέγγισης της ηθικής ελευθερίας,²²⁷ που αποτελεί και τον ανώτατο αναβαθμό ελευθερίας στο καντιανό σύστημα. Η θεματοποίηση της δυνατότητας πραγμάτωσης των διαδικασιών αυτών εντός ενός χώρου δημοσιότητας νομιμοποιεί και την κεντρική θέση του παρόντος κεφαλαίου. Τη θέση δηλαδή ότι ο θεσμός της δημοσιότητας αποτελεί την κεντρική μορφή πραγμάτωσης των φιλοσοφικών αξιών στο καντιανό σύστημα.

²²⁶ Kant, *MzH*, ό.π., σελ. 151.

²²⁷ Kant, *Διένεξη*, ό.π., σελ. 255-257.

Κεφάλαιο 2ο: Τύπος και ελευθερία στην ανάλυση του νεαρού Marx.

Έχοντας αναπτύξει το ζήτημα της δημοσιότητας και την κεντρική θέση που του αποδίδεται στο καντιανό σύστημα, μπορούμε πλέον στο παρόν κεφάλαιο να αναλύσουμε την αντίστοιχη προβληματική στη σκέψη του νεαρού Marx. Πρέπει βέβαια να σημειωθεί εισαγωγικά, ότι το μαρξικό επιχειρήμα συντάσσεται σε μία ρητά διαφορετική περίοδο από το καντιανό. Σε αντίθεση με τον Kant, που θεματοποιεί την έννοια της δημοσιότητας κυρίως κατά την περίοδο πραγματοποίησης και κορύφωσης της Γαλλικής Επανάστασης, ο Marx επιστρέφει στο ίδιο ζήτημα κατά την περίοδο του Vormärz.²²⁸ Η απόσταση πενήντα ετών μεταξύ των δύο στοχαστών αποκτά μάλιστα ιδιαίτερη σημασία λόγω του γεγονότος ότι σημαδεύεται αφενός από την εξέλιξη της ίδιας της επανάστασης -ναπολεόντειοι πόλεμοι, παλινόρθωση και επανάσταση του 1830- και αφετέρου από τη σταδιακή εξέλιξη της αστικής κοινωνίας και του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Παρότι οι μεταβολές των σχέσεων και των μεθόδων παραγωγής στην Γερμανία ποίκιλαν γεωγραφικά και δεν βρίσκονταν στο ίδιο επίπεδο με τις αντίστοιχες αλλαγές σε άλλα ευρωπαϊκά κράτη,²²⁹ δεν μπορούσαν να αφήσουν ανεπηρέαστα τα σύγχρονα θεωρητικά συστήματα. Κάτι τέτοιο μάλιστα ίσχυε ιδιαίτερα στον ρηνανικό χώρο όπου ζούσε ο Marx, καθώς συνόρευε με την Γαλλία.²³⁰ Αντίστοιχη κεφαλαιώδη σημασία είχε στο θεωρητικό επίπεδο η εμφάνιση της εγγελιανής σκέψης κατά τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα, με την οποία ο Marx βρίσκεται σε συνεχή διάλογο τουλάχιστον κατά την περίοδο εκείνη.²³¹

Εν πάση περιπτώσει στόχος του παρόντος κεφαλαίου δεν είναι η ανασυγκρότηση των ιστορικών όρων που επηρέασαν τη μαρξική ανάλυση. Επικεντρωνόμενοι στην πρώτη δημοσιογραφική περίοδο του Marx θα ασχοληθούμε με το επιχειρήμα περί δημοσιότητας που βρίσκεται στο επίκεντρο της πλειονότητας των μαρξικών έργων της περιόδου.²³² Η αναφορά του παρόντος επιχειρήματος περιορίζεται στην περίοδο δραστηριοποίησης του Marx στην Εφημερίδα του Ρήνου από τον Φεβρουάριο του 1842 έως και την παραίτησή του, τον Μάρτιο του 1843. Θα επιχειρηθεί επομένως μία ανασυγκρότηση του μαρξικού αιτήματος δημοσιότητας της περιόδου, αναφορικά τόσο με τη συγκρότηση της έννοιας του Τύπου και της ελευθεροτυπίας, όσο και με τη λειτουργία τους σε σχέση με το πρωσικό πολιτικό σύστημα. Ταυτόχρονα θα επιχειρηθεί η ανάδειξη διαφόρων σημείων συγγένειας αλλά και απόκλισης με το αντίστοιχο καντιανό επιχειρήμα.

2.1: Ελευθεροτυπία και Λογοκρισία.

Υπό το πρίσμα των παραπάνω ζητημάτων θα επιχειρήσουμε στο παρόν κεφάλαιο να αναπτύξουμε την έννοια της δημοσιότητας και τον τρόπο που αυτή συγκροτείται στη

²²⁸ Νουτσόπουλος, *Η φιλοσοφία ως ανταποκριτής*, ό.π., σελ. 151.

²²⁹ Sheehan, *German History*, ό.π., σελ. 451- 452.

²³⁰ Σχετικά με την ιδιαιτερότητα του ρηνανικού χώρου βλ. Kouvelakis, *Philosophy and Revolution*, ό.π., σελ. 243- 246.

²³¹ Νουτσόπουλος, *Η φιλοσοφία ως ανταποκριτής*, ό.π., σελ. 41.

²³² *Αυτ.*, σελ. 44.

μαρξική σκέψη. Βάση της ανάλυσης θα αποτελέσει η έννοια του Τύπου, που αφενός θεματοποιείται ως ο βασικός συντελεστής εντός της δημοσιότητας και αφετέρου εμφανίζεται ως μία από τις κομβικότερες έννοιες της μαρξικής ανάλυσης της περιόδου. Πιο συγκεκριμένα μπορεί να υποστηριχτεί, ότι ο Τύπος θεματοποιείται από τον Marx ως ο βασικός φορέας πραγμάτωσης τόσο του διαφωτισμού, όσο και του αιτήματος μεταρρύθμισης του κράτους. Η ανάπτυξη των ζητημάτων αυτών όμως προϋποθέτει την ανασυγκρότηση της έννοιας του Τύπου που θα επιχειρηθεί στο παρόν κεφάλαιο. Έτσι θα γίνει σαφές το αξιακό περιεχόμενο της μαρξικής δημοσιότητας, καθώς και ο ρητά κριτικός χαρακτήρας που της αποδίδεται.

Προτού περάσουμε στην ανάπτυξη της έννοιας της δημοσιότητας είναι απαραίτητη μία συνοπτική αναφορά στη μεθοδολογική σκοπιά του νεαρού Marx. Διότι η μαρξική κριτική δεν συνίσταται στην αντιπαραβολή της πραγματικότητας με ένα ηθικό δέον που χαρακτήριζε το καντιανό σύστημα.²³³ Αντίθετα εκφράζεται ήδη από το 1837 η αντίληψη, πως μία τέτοια μορφή φορμαλισμού είναι ανεπαρκής για την πραγμάτωση των φιλοσοφικών αξιών στο ιστορικό παρόν.²³⁴ Η απόρριψη της φιλοσοφικής θεωρησιακότητας συνεπάγεται και την ανάπτυξη μίας αντίληψης περί κριτικής, η οποία παραμένει δεσμευμένη «στο πεδίο της εμμένειας».²³⁵ Η φιλοσοφική κριτική πρέπει με άλλα λόγια να αναγνωρίσει τις σκοπούμενες αξίες εντός της ιστορικής πραγματικότητας και όχι σε ένα πεδίο εξωτερικό αυτής.²³⁶

Πρέπει βέβαια να τονιστεί, ότι η απόρριψη της φιλοσοφικής θεωρησιακότητας δεν συνεπάγεται την αποδοχή μίας θετικιστικής μεθόδου από τον νεαρό Marx. Αντίθετα η ανάγκη απόρριψης του φορμαλισμού συνάγεται από το γεγονός, ότι η φορμαλιστική μεθοδολογία αναπαράγει τις αντιφάσεις της σχετικιστικής παράδοσης.²³⁷ Συνεπώς δεν μπορεί να αποτελέσει εργαλείο κριτικής της σχετικιστικής σκέψης, που εκφραζόμενη μέσω της ιστορικής σχολής του δικαίου αποτελεί τον κεντρικό θεωρητικό αντίπαλο του Marx κατά την πρώτη δημοσιογραφική περίοδο.²³⁸

Η κριτική στον σχετικισμό προϋποθέτει μία μεθοδολογική σκοπιά, που δεν θα διαχωρίζει το ιστορικό γεγονός από το αξιακό του περιεχόμενο, αλλά θα αναγνωρίζει τον αξιακό χαρακτήρα πίσω από τον ανορθολογισμό της εμπειρικής πραγματικότητας.²³⁹ Υπό το πρίσμα αυτών των μεθοδολογικών μετατοπίσεων η κριτική κατανοείται ως η καθ'έαυτο πράξη της φιλοσοφίας και συνίσταται στο να «μετρά την ατομική ύπαρξη με μέτρο την ουσία και την επιμέρους πραγματικότητα με μέτρο την ιδέα».²⁴⁰ Αυτή η αντίληψη περί κριτικής «θα αποτελέσει το βασικό

²³³ Kouvelakis, *Philosophy and Revolution*, ό.π., σελ. 239.

²³⁴ Νουτσόπουλος, *Η φιλοσοφία ως ανταποκριτής*, ό.π., σελ. 27.

²³⁵ Kouvelakis, *Philosophy and Revolution*, ό.π., σελ. 239.

²³⁶ Νουτσόπουλος, *Η φιλοσοφία ως ανταποκριτής*, ό.π., σελ. 28-29.

²³⁷ *Αυτ.*, σελ. 28.

²³⁸ *Αυτ.*, σελ. 53.

²³⁹ *Αυτ.*, σελ. 29.

²⁴⁰ *Αυτ.*, σελ. 39.

μεθοδικό εργαλείο» του νεαρού Marx στο σύνολο της δημοσιογραφικής του περιόδου.²⁴¹

Σχετικά με τα ενδιαφέροντα της παρούσας εργασίας μπορούμε να υποστηρίξουμε, ότι η παραπάνω σκοπιά αποτελεί τον πυρήνα συγκρότησης της μαρξικής αντίληψης περί Τύπου. Συγκεκριμένα στο πλαίσιο του κειμένου περί ελευθεροτυπίας εκφράζεται η θέση, πως η «εξωτερική όψη» των φαινομένων δεν είναι επαρκής για να κριθεί η αξία τους.²⁴² Ασφαλές κριτήριο μπορεί να αποτελέσει μόνο «η ουσία της εσωτερικής ιδέας» αυτών.²⁴³ Η θετική εμφάνιση ενός φαινομένου πρέπει με άλλα λόγια, να αποτελεί έκφραση της εγγενούς ουσίας του στην πραγματικότητα. Η μαρξική σκέψη συνεπώς δεν ανατρέχει στην εμπειρική έκφραση του Τύπου, αλλά επιχειρεί να αναδειξει το αξιακό περιεχόμενο, βάσει του οποίου πρέπει να οργανωθεί η μορφή του.

Καθώς όμως ο Τύπος αποτελεί μία «πνευματική ύπαρξη»,²⁴⁴ δηλαδή εφόσον εκφράζεται εντός του το πνεύμα των πολιτών,²⁴⁵ τότε η ουσία του δεν μπορεί παρά να είναι η ελευθερία.²⁴⁶ Η ταύτιση του Τύπου με την ανθρώπινη ελευθερία συνεπάγεται με τη σειρά της, πως η ελευθεροτυπία σύμφωνα με την ουσία της αποτελεί γενικό δικαίωμα των ανθρώπων. Διότι θεμέλιο της ανθρώπινης ελευθερίας είναι η γενική έλλογη φύση του ανθρώπου και όχι κάποια τυχαία εξωτερικά χαρακτηριστικά.²⁴⁷ Κατά συνέπεια, εφόσον η ελευθερία αποτελεί ουσία του Τύπου και γενικό χαρακτηριστικό του ανθρώπου, τότε η μόνη νόμιμη μορφή θετικής έκφρασης της ελευθεροτυπίας είναι η μορφή του νόμου.²⁴⁸

Γίνεται σαφές από τα παραπάνω, ότι στα πλαίσια της μαρξικής ανάλυσης η έννοια του Τύπου και κατ'επέκταση της δημοσιότητας εμφανίζεται άρρηκτα συνδεδεμένη με την ιδέα της ανθρώπινης ελευθερίας που πραγματώνεται εντός της. Η νομιμοποίηση λοιπόν της ελεύθερης δημοσιότητας δεν μπορεί να βρεθεί στα εκάστοτε εμπειρικά αποτελέσματά της, αλλά μόνο στην ίδια την ουσία του θεσμού.²⁴⁹ Αυτή η αντίληψη επιτρέπει στον Marx την κριτική αντιμετώπιση κάθε λογοκριτικής πρακτικής. Διότι αφού η δημοσιότητα θεματοποιείται ως πραγμάτωση της ελευθερίας, καμία εξωτερική παρέμβαση εντός της δεν μπορεί να γίνει ανεκτή. Κάθε οριοθέτηση του Τύπου, που δεν παράγεται από την ίδια την ουσία του εμφανίζεται ως άρνηση της

²⁴¹ *Αυτ.*, σελ. 40.

²⁴² Karl Marx, «Proceedings of the Sixth Rhine Province Assembly. First Article. Debates on Freedom of the Press and Publication of the Proceedings of the Assembly of the Estates», στο *Karl Marx-Friedrich Engels Collected Works. Volume I*, Lawrence & Wishart Electric Book: 2010, σελ. 154. Στο εξής *Ελευθεροτυπία*.

²⁴³ *Αυτ.*

²⁴⁴ *Αυτ.*, σελ. 158.

²⁴⁵ Karl Marx, «Παρατηρήσεις για την πρόσφατη πρωσική οδηγία περί λογοκρισίας», στο Θανάσης Γκιούρας - Θωμάς Νουτσόπουλος (επιμ.), *Karl Marx. Κείμενα από τη δεκαετία του 1840. Μία ανθολογία*, μτφρ. Θ. Γκιούρας, ΚΨΜ, Αθήνα: 2014, σελ. 58. Στο εξής *Παρατηρήσεις*.

²⁴⁶ Marx, *Ελευθεροτυπία*, ό.π., σελ. 158.

²⁴⁷ *Αυτ.*, σελ. 155.

²⁴⁸ *Αυτ.*, σελ. 161-163.

²⁴⁹ Νουτσόπουλος, *Η φιλοσοφία ως ανταποκριτής*, ό.π., σελ. 105.

ελευθερίας.²⁵⁰ Με άλλα λόγια μόνο η κίνηση του Τύπου εντός της δημοσιότητας μπορεί να αποτελέσει νόμιμο περιορισμό του. Η ελευθερία μπορεί να περιοριστεί μόνο από τον εαυτό της.²⁵¹

Η οριοθέτηση του χώρου της δημοσιότητας επομένως δεν μπορεί να αναφέρεται σε σκοπούς εξωτερικούς της ίδιας. Η μαρξική σκέψη δεν στρέφεται λοιπόν σε μία αντίληψη συμβιβασμού με τους εξουσιαστικούς σκοπούς για τη δόμηση της σφαίρας της δημοσιότητας. Αντίστοιχα απορρίπτεται πλήρως και κάθε εφήμερος περιορισμός του Τύπου, προς πραγμάτωση της ελευθερίας του σε ένα αόριστο μέλλον. Τέτοιου είδους συμβιβασμοί δεν εμφανίζονται πλέον ως διασφάλιση της πραγμάτωσης της ελευθερίας.²⁵² Διότι εφόσον η παρέμβαση προέρχεται από κάποιο εξωτερικό της δημοσιότητας χώρο, δεν βρίσκει και κάποιο εγγενές όριο εντός της. Κάθε εξωτερική παρέμβαση στο χώρο της δημοσιότητας εμφανίζεται έτσι ως άμετρος εξαναγκασμός της ελευθερίας, που πρέπει να αρθεί.²⁵³ Τα νόμιμα όρια της δημοσιότητας μπορούν κατά συνέπεια να προέλθουν μόνο από την ίδια την ουσία της· να αποτελούν τα όρια που θέτει η ελευθερία στον εαυτό της.

Φαίνεται λοιπόν, πως παρότι σε μία πρώτη ανάγνωση η αναγνώριση της ελευθερίας ως αναγκαίο αξιακό περιεχόμενο του Τύπου δείχνει να ταυτίζεται με την αντίστοιχη καντιανή θεώρηση, ένα τέτοιο συμπέρασμα ισχύει μόνο μερικώς. Πράγματι η πραγμάτωση της ελευθερίας εντός του δημόσιου χώρου και η απόρριψη των εξωτερικών παρεμβάσεων αποτελούν κεντρικά χαρακτηριστικά της θεωρίας δημοσιότητας του Kant. Η μεθοδολογική μετατόπιση όμως, που αναπτύχθηκε παραπάνω, οδηγεί τον Marx στην άρνηση των συμβιβασμών που χαρακτήριζαν την καντιανή θεωρία.²⁵⁴

Συγκεκριμένα η αναγνώριση της ελευθερίας ως ουσίας της δημοσιότητας συνεπάγεται, ότι η πραγμάτωση της ελευθερίας στο ιστορικό παρόν δεν προϋποθέτει την πρόοδο του ανθρώπινου διαφωτισμού. Με άλλα λόγια ακόμα και τα υπό άρση όρια στη δημοσιότητα που είχαν τεθεί από τον Kant, δεν μπορούν να νομιμοποιηθούν από τη μαρξική σκέψη. Αντίθετα εμφανίζονται πλέον ως διαστρέβλωση του αξιακού περιεχομένου της δημοσιότητας και συνεπώς οφείλουν να αρθούν. Η ελεύθερη δημοσιότητα δεν κατανοείται πλέον ως ένα αίτημα που θα πραγματοποιηθεί σταδιακά σε ένα απροσδιόριστο μέλλον. Η πλήρης πραγμάτωσή της αποτελεί προϋπόθεση για τη δυνατότητα πραγμάτωσης των νεωτερικών αξιών και όχι διακινδύνευση αυτών.²⁵⁵

Υπό το πρίσμα των παραπάνω παρατηρήσεων μπορεί να γίνει κατανοήτη η έννοια της δημοσιότητας όπως θεματοποιείται στη μαρξική σκέψη. Η δημοσιότητα αποτελεί μία αξιακά φορτισμένη έννοια, καθώς περιέχει ως ουσιώδη όρο την ανθρώπινη ελευθερία. Εντός του πεδίου της δημοσιότητας και μέσω του Τύπου πραγματώνεται η

²⁵⁰ Marx, *Ελευθεροτυπία*, ό.π., σελ. 158.

²⁵¹ Νουτσόπουλος, *Η φιλοσοφία ως ανταποκριτής*, ό.π., σελ. 105.

²⁵² Marx, *Ελευθεροτυπία*, ό.π., σελ. 149-151.

²⁵³ Marx, *Παρατηρήσεις*, ό.π., σελ. 57-59· Marx, *Ελευθεροτυπία*, ό.π., σελ. 163.

²⁵⁴ Kouvelakis, *Philosophy and Revolution*, ό.π., σελ. 250-251.

²⁵⁵ *Αυτ.*, σελ. 264-265.

πνευματική ελευθερία του ανθρώπου, κατανοούμενη εδώ ως ελευθερία κριτικής προς εύρεση της αλήθειας.²⁵⁶ Αυτή η αξιακά φορτισμένη έννοια της δημοσιότητας επιτρέπει στον νεαρό Marx να στραφεί κριτικά απέναντι στη λογοκρισία, αιτούμενος την άρση κάθε εξωτερικού περιορισμού στο πεδίο του δημόσιου διαλόγου.

Όπως όμως αναφέρθηκε παραπάνω η μαρξική κριτική δεν συνίσταται στην κρίση της πραγματικότητας βάσει ενός ιδεατού δέοντος. Αντίθετα η κατανόηση της ελευθερίας ως εγγενούς ουσίας του Τύπου οδηγεί στο συμπέρασμα, ότι η λογοκρισία δεν σκοπεύει στην άρση της ελευθερίας, αλλά στον περιορισμό της σε συγκεκριμένα άτομα. Διότι η ελευθερία αποτελεί αναγκαίο όρο της ανθρώπινης πράξης και κατά συνέπεια δεν είναι δυνατό να εξαφανιστεί.²⁵⁷ Ο περιορισμός της ελευθερίας εμφανίζεται έτσι ως ατελής μορφή πραγμάτωσής της, δηλαδή ως προνόμιο.²⁵⁸ Αντίστοιχα και η κριτική ως όρος της δημοσιότητας δεν αίρεται από την λογοκρισία αλλά συγκροτείται ως «κυβερνητικό μονοπώλιο», ως προνόμιο της εξουσίας.²⁵⁹ Ως αποτέλεσμα η ανάλυση περί Τύπου δεν αναφέρεται στο ερώτημα του δικαιώματος ύπαρξης της ελευθερίας, διότι «αυτή πάντα υπάρχει».²⁶⁰ Το ουσιώδες για τη μαρξική ανάλυση ερώτημα αφορά τη μορφή πραγμάτωσης της ελευθερίας. Με άλλα λόγια το αν η ελευθερία πρέπει να λάβει στην πραγματικότητα μία γενική ή μία ιδιαίτερη μορφή· αν δηλαδή πρέπει να συγκροτηθεί ως γενικό δικαίωμα ή ως ιδιαίτερο προνόμιο.²⁶¹

Η προσέγγιση των λογοκριτικών αιτημάτων βάσει της παραπάνω αρχής οδηγεί στο συμπέρασμα, πως οι φορείς τους παραμένουν εγκλωβισμένοι σε μία σκοπιά ιδιαιτερότητας. Διότι δεν στοχεύουν στην πραγμάτωση του ανώτατου συμφέροντος των πολιτών ²⁶² -δηλαδή στην πνευματική ελευθερία τους-, αλλά στα εκάστοτε επιμέρους ίδια συμφέροντα. Μία τέτοια κριτική εκφράζει η μαρξική αρθογραφία τόσο απέναντι στους εξουσιαστικούς φορείς της Πρωσίας, όσο και στη φιλοκυβερνητική μερίδα του Τύπου.²⁶³ Αρκεί εδώ να αναφερθεί η κριτική στην Συνέλευση των Τάξεων, όπου αναγνωρίζεται πως λείπουν σχεδόν πλήρως «γενικές και ευρείες οπτικές»²⁶⁴ αλλά «εκφράζεται καθαρά το επιμέρους νομικο-ταξικό πνεύμα».²⁶⁵ Η διασφάλιση των προνομίων συνεπώς συνεπάγεται κατ'ανάγκη την άρνηση της γενικής σκοπιάς.

²⁵⁶ Marx, *Παρατηρήσεις*, ό.π., σελ. 58-59.

²⁵⁷ Marx, *Ελευθεροτυπία*, ό.π., σελ. 155.

²⁵⁸ *Αυτ.*, σελ. 169.

²⁵⁹ Marx, *Ελευθεροτυπία*, ό.π., σελ. 159· Marx, *Παρατηρήσεις*, ό.π., σελ. 67.

²⁶⁰ Marx, *Ελευθεροτυπία*, ό.π., σελ. 155.

²⁶¹ *Αυτ.*

²⁶² Marx, *Παρατηρήσεις*, ό.π., σελ. 56.

²⁶³ Για την κριτική στην ίδια την πρωσική κυβέρνηση βλ. *Αυτ.*, σελ. 66. Αντίστοιχη κριτική απέναντι στον κυβερνητικό Τύπο εμφανίζεται μεταξύ άλλων στο Karl Marx, «Το κύριο άρθρο στο φύλλο 179 της Εφημερίδας της Κολωνίας», στο Θανάσης Γκιούρας - Θωμάς Νουτσόπουλος (επιμ.), *Karl Marx. Κείμενα από τη δεκαετία του 1840. Μία ανθολογία*, μτφρ. Θ. Γκιούρας, ΚΨΜ, Αθήνα: 2014, σελ. 84-85. Στο εξής *Κύριο Άρθρο*.

²⁶⁴ Marx, *Ελευθεροτυπία*, ό.π., σελ. 180.

²⁶⁵ *Αυτ.*, σελ. 138.

Στο θεωρητικό πεδίο η σκοπιά της μερικότητας εκφράζεται ως σχετικισμός στα επιχειρήματα υπεράσπισης της λογοκρισίας. Ο σχετικισμός τέτοιου είδους αποτελεί μάλιστα αναγκαία μορφή της νομιμοποίησης των προνομίων. Μπορεί να παρατηρηθεί εδώ, ότι για τον νεαρό Marx η εκάστοτε γνωσιοθεωρητική στάση φαίνεται να συνδέεται αναπόσπαστα με την υπεράσπιση συγκεκριμένων μορφών της έννοιας του συμφέροντος. Διότι ένα αίτημα προνομιακής ρύθμισης δεν μπορεί να θεμελιωθεί στον Λόγο -ως σκοπιά γενικότητας- που κατανοεί την ελευθερία ως αποτέλεσμα της έλλογης φύσης του ανθρώπου και επομένως ως γενικό δικαίωμα.²⁶⁶ Αναγκάζεται λοιπόν να στραφεί σε μυστικιστικού και σχετικιστικού χαρακτήρα επιχειρήματα· να στραφεί με άλλα λόγια σε έναν συνδυασμό χαρακτηριστικό του ρομαντισμού.²⁶⁷ Ο μυστικιστικός χαρακτήρας αποκαλύπτεται στη θεμελίωση των προνομίων σε μία αντίληψη της ελευθερίας ως «ατομική ιδιοκτησία ατόμων και νομοκατεστημένων τάξεων», που συνεπάγεται μία αντίληψη του λαού ως «ανώριμου και ατελή».²⁶⁸ Ο σχετικισμός αντίστοιχα εμφανίζεται στα ίδια τα λογοκριτικά κριτήρια. Η αδυναμία θεμελίωσης της λογοκρισίας στην ουσία της έννοιας του Τύπου έχει ως αποτέλεσμα την αδυναμία θέσπισης αντικειμενικών ορίων στην ελευθεροτυπία. Τα λογοκριτικά κριτήρια σοβαρότητας και μετριοπάθειας αποτελούν υποκειμενικούς όρους, εξωτερικούς από την ουσία της έρευνας. Ως εξωτερικά, τέτοιου είδους όρια δεν μπορούν παρά να είναι σχετικά, αναγόμενα δηλαδή στην «ιδιοσυγκρασία του λογοκριτή» και όχι σε αντικειμενικά κριτήρια.²⁶⁹

Παρότι λοιπόν οι εξουσιαστικοί φορείς αναφέρονται στο αξιακό περιεχόμενο της ελευθερίας, την εκλαμβάνουν βάσει ενός ρομαντικού χαρακτήρα.²⁷⁰ Κατά συνέπεια δεν στοχεύουν στην πραγμάτωσή της ως δικαίωμα, αλλά μόνο στη διατήρηση των εξουσιαστικών προνομίων. Στοχεύουν δηλαδή στη νομιμοποίηση της κυβερνητικής αυθαιρεσίας. Το περιεχόμενο αυτό δηλώνεται ρητά από τον Marx με την έννοια του ψευδοφιλελευθερισμού.²⁷¹ Η έννοια του ψευδοφιλελευθερισμού αναφέρεται στη μετατόπιση της κριτικής στα επιμέρους άτομα, ώστε να διασφαλιστεί η διατήρηση των αυταρχικών θεσμών. Δείχνει με άλλα λόγια να δηλώνει την επίφαση της πρόοδου, μέσω απόκρυψης του πραγματικού χαρακτήρα των θεσμών. Ένας τέτοιος φιλελευθερισμός κατανοείται ως ψευδής διότι αποτελεί προκάλυμμα της εξουσιαστικής αυθαιρεσίας, με σκοπό την περίσπαση της προσοχής του κοινού.²⁷² Η έννοια του ψευδοφιλελευθερισμού, φαίνεται λοιπόν να ταυτίζεται με την καντιανή

²⁶⁶ *Αυτ.*, σελ. 151-152.

²⁶⁷ Σημειώνουμε εδώ την παρατήρηση του Νουτσόπουλου, πως «ο ρομαντισμός κατανοείται σταθερά από τον Marx σαν μία κίνηση από τον αντικειμενικό προσδιορισμό στην υποκειμενική απροσδιοριστία». Βλ. Νουτσόπουλος, *Η φιλοσοφία ως ανταποκριτής*, ό.π., σελ. 73.

²⁶⁸ Marx, *Ελευθεροτυπία*, ό.π., σελ. 152. Παρότι εδώ ο εκπρόσωπος της ιπποτικής τάξης χρησιμοποιεί την ίδια έννοια της ανωριμότητας [unmündig] με τον Kant αποδίδει σε αυτή ρητά διαφορετικό χαρακτήρα. Σε αντίθεση με την καντιανή θεωρία η ανωριμότητα εδώ εμφανίζεται ως φύσει κατάσταση του ανθρώπου, δηλαδή ως οντολογικό χαρακτηριστικό του. Για την ανωριμότητα στον Kant βλ. κεφάλαιο 1.1 της παρούσας εργασίας.

²⁶⁹ Marx, *Παρατηρήσεις*, ό.π., σελ. 59.

²⁷⁰ Νουτσόπουλος, *Η φιλοσοφία ως ανταποκριτής*, ό.π., σελ. 100-101.

²⁷¹ *Αυτ.*, σελ. 57 & σελ. 72.

²⁷² Marx, *Παρατηρήσεις*, ό.π., σελ. 57.

έννοια της ψευδούς δημοσιότητας.²⁷³ Όμως στα πλαίσια της μαρξικής σκέψης η παραπάνω προβληματική αποκτά μεγαλύτερο εύρος, αναφερόμενη τόσο στο δεσποτικό πρωσικό κράτος όσο και στους «συγγραφείς της εντεταλμένης προόδου».²⁷⁴ Συνεπώς η απόκρυψη του αληθινού χαρακτήρα των θεσμών δεν αποδίδεται πλέον μόνο στην κυβέρνηση, αλλά και σε μία μερίδα της διανοήσης που νομιμοποιεί τον αυταρχικό χαρακτήρα του κράτους ασκώντας ηθικολογικού χαρακτήρα κριτική σε επιμέρους άτομα. Μία τέτοιου είδους κριτική στρεβλώνει την αλήθεια, δημιουργώντας μόνο μία επίφαση προόδου «ώστε να διατηρηθεί το θέμα, ο θεσμός».²⁷⁵

Συνεπώς κρυφός στόχος των λογοκριτικών μέτρων εμφανίζεται να είναι η διατήρηση και η συγκάλυψη της κυβερνητικής αυθαιρεσίας. Η λογοκρισία δεν διασφαλίζει την ορθή λειτουργία του Τύπου αλλά «μετατρέπει τον αγώνα αρχών [principles] σε έναν αγώνα των αρχών δίχως δύναμη ενάντια στη δύναμη δίχως αρχές».²⁷⁶ Καθιστά με άλλα λόγια τη σχέση γνώσης και εξουσίας μονόπλευρη, διαχωρίζοντας την κυβέρνηση από τις έλλογες αρχές. Εντός του λογοκριτικού καθεστώτος «αλήθεια είναι αυτό που διατάζει η κυβέρνηση»²⁷⁷ καθώς η κριτική καθίσταται μονοπώλιό της.²⁷⁸ Υπό το πρίσμα των λογοκριτικών μέτρων γίνεται σαφές, ότι η πρωσική κυβέρνηση έχει απολέσει τη γενική σκοπιά του κράτους και νομοθετεί βάσει ιδιωτικών συμφερόντων.²⁷⁹ Έχει με άλλα λόγια μεταβληθεί σε φατρία.²⁸⁰

Η λογοκρισία παραγόμενη από μία ιδιαίτερη βούληση δεν μπορεί να λάβει τη γενική μορφή του νόμου.²⁸¹ Διότι για τη μαρξική ανάλυση ο νόμος δεν ανάγεται μόνο στη θετική ύπαρξή του, αλλά αντίθετα «μπορεί να είναι μόνο η ιδεατή, αυτοσυνείδητη εικόνα της πραγματικότητας, η θεωρητική έκφραση των πρακτικών ζωτικών δυνάμεων που έχει αυτονομηθεί».²⁸² Για να θεωρηθεί νόμος πρέπει με άλλα λόγια να αποτελεί έκφραση της ίδιας της ουσίας των φαινομένων και όχι μίας αυθαίρετης κυβερνητικής βούλησης. Συνεπώς ακόμα και επικυρωμένη από την κυβερνητική ισχύ, η λογοκρισία παραμένει «θετική κύρωση της ανομίας», εφόσον δεν εκφράζει την εγγενή ουσία του Τύπου.²⁸³ Η βία και η αυθαιρεσία που χαρακτηρίζουν την εφαρμογή της εμφανίζονται ως αναγκαίο αποτέλεσμα της ατελούς νομιμοποίησής της.²⁸⁴

²⁷³ Kant, *Διένεξη*, ό.π., σελ. 253.

²⁷⁴ Marx, *Παρατηρήσεις*, ό.π., σελ. 57.

²⁷⁵ *Αυτ.*

²⁷⁶ Marx, *Ελευθεροτυπία*, ό.π., σελ. 159.

²⁷⁷ Marx, *Παρατηρήσεις*, ό.π., σελ. 59.

²⁷⁸ Marx, *Ελευθεροτυπία*, ό.π., σελ. 159.

²⁷⁹ Νουτσόπουλος, *Η φιλοσοφία ως ανταποκριτής*, ό.π., σελ. 75.

²⁸⁰ Marx, *Παρατηρήσεις*, ό.π., σελ. 66.

²⁸¹ Marx, *Ελευθεροτυπία*, ό.π., σελ. 166-167.

²⁸² Karl Marx, «Communal reform and the Kölnische Zeitung», στο *Karl Marx-Friedrich Engels Collected Works. Volume I*, Lawrence & Wishart Electric Book: 2010, σελ. 273.

²⁸³ Marx, *Παρατηρήσεις*, ό.π., σελ. 65.

²⁸⁴ Νουτσόπουλος, *Η φιλοσοφία ως ανταποκριτής*, ό.π., σελ. 60.

Η λογοκρισία κατανοημένη έτσι ως στρεβλή μορφή του νόμου οδηγεί αναγκαία στη στρεβλή συγκρότηση όλων των φορέων της δημοσιότητας, δηλαδή στην απαξία. Η κυβέρνηση αφενός «ακούει μόνο τη φωνή της, αλλά διατηρεί την ψευδαίσθηση ότι ακούει τη φωνή του λαού».²⁸⁵ Οι συγγραφείς από την άλλη γίνονται στα πλαίσια της λογοκρισίας δειλοί.²⁸⁶ Η σημαντικότερη επίπτωση όμως εμφανίζεται στον χαρακτήρα του λαού. Η απαγόρευση της ελευθερίας του Τύπου καθιστά την «κοινή γνώμη μυστήριο για τον εαυτό της»²⁸⁷ και ως αποτέλεσμα ο λαός αποκομμένος από την πολιτική ζωή εγκλωβίζεται στο πεδίο της ιδιαιτερότητας, μετατρέπεται σε «όχλο ιδιωτών».²⁸⁸

Είδαμε ήδη παραπάνω, πως στα πλαίσια της καντιανής θεωρίας η επιμέρους σκοπιά θεματοποιείται ως κεντρικό χαρακτηριστικό της κατάστασης ανωριμότητας, δηλαδή της έλλειψης διαφωτισμού. Πρέπει όμως να τονιστεί, ότι η κατηγορία της ανωριμότητας στη μαρξική ανάλυση δεν αποδίδεται στον ίδιο τον λαό, αλλά πρωταρχικά στο πρωσικό πολιτικό σύστημα. Η ανωριμότητα του Τύπου και της κοινής γνώμης εμφανίζεται ως αποτέλεσμα της ανωριμότητας του συνόλου της πολιτικής ζωής στην Πρωσία.²⁸⁹ Αξίζει μάλιστα να σημειωθεί, πως ο Marx στρέφεται στο ζήτημα της ανωριμότητας με το καντιανό μοτίβο του βαδίσματος.²⁹⁰ Βάσει των παραπάνω διατυπώσεων μπορούμε λοιπόν να υποστηρίξουμε, πως αφενός το πρωσικό πολιτικό σύστημα εμφανίζεται ως μη διαφωτισμένο και αφετέρου η λογοκρισία κατανοείται ρητά ως εμπόδιο στην πραγμάτωση του διαφωτισμού.

Γίνεται λοιπόν σαφές από τα παραπάνω, ότι η μορφή του προνομίου δεν επαρκεί για την ορθή συγκρότηση του Τύπου στη νεωτερικότητα. Ο Τύπος αναγνωριζόμενος ως «ο πιο γενικός τρόπος που μπορούν τα άτομα να εκφράσουν τη διανοητική ύπαρξή τους»²⁹¹ πρέπει να αποτελεί έκφραση της διανοητικής γενικότητας και να συγκροτείται βάσει αυτής της γενικότητας ως δικαίωμα. Κάθε παραβίαση της γενικότητας εμφανίζεται αναγκαία ως διαστρέβλωση και παράγει σχέσεις απαξίας. Όπως παρατηρεί και ο Νουτσόπουλος: «το αξιακό περιεχόμενο της ελευθεροτυπίας πληρούται μόνο εφόσον η ύπαρξή του έχει προσλάβει τη νεωτερική μορφή της γενικότητας, συγκροτείται συνεπώς σαν δικαίωμα».²⁹²

2.2: Ο φιλόσοφος-ανταποκριτής και το σύστημα του Τύπου.

Η κατανόηση της ελευθερίας ως εγγενούς ουσίας της δημοσιότητας και του Τύπου ως βασικού συντελεστή εντός της, επιτρέπουν την προσέγγιση του μαρξικού συστήματος της δημοσιότητας. Κεντρικό ζητούμενο του παρόντος κεφαλαίου αποτελεί η ανάλυση της λειτουργίας της δημοσιότητας, ως αποτέλεσμα της

²⁸⁵ Marx, *Ελευθεροτυπία*, ό.π., σελ. 167-168.

²⁸⁶ Marx, *Παρατηρήσεις*, ό.π., σελ. 56.

²⁸⁷ Marx, *Ελευθεροτυπία*, ό.π., σελ. 164.

²⁸⁸ *Αυτ.*, σελ. 168.

²⁸⁹ Karl Marx, «The ban on the Leibziger Allgemeine Zeitung», στο *Karl Marx-Friedrich Engels Collected Works. Volume I*, Lawrence & Wishart Electric Book: 2010, σελ. 312-313.

²⁹⁰ Marx, *Ελευθεροτυπία*, ό.π., σελ. 133 & 153.

²⁹¹ *Αυτ.*, σελ. 177.

²⁹² Νουτσόπουλος, *Η φιλοσοφία ως ανταποκριτής*, ό.π., σελ. 99.

κεντρικής θέσης της έννοιας του ελεύθερου Τύπου. Θα υποστηριχτεί συγκεκριμένα, ότι αφενός η μαρξική θεώρηση του Τύπου ως φορέα πραγμάτωσης αξιών προϋποθέτει μία διαφοροποιημένη μορφή της σχέσης γνώσης και εξουσίας. Αφετέρου πως η σχέση αυτή συνεπάγεται ανακατατάξεις εντός του πεδίου της γνώσης, που εκφράζονται στο σύστημα του ελεύθερου Τύπου.

Αναλύθηκε παραπάνω η κατανόηση της λογοκρισίας ως διαστρέβλωσης της ελεύθερης κίνησης του Τύπου και κατ'επέκταση ως διαστρέβλωσης των αξιακών περιεχομένων της· δηλαδή ως πραγμάτωσης απαξίας. Αναγνωσμένο αντίστροφα το επίχειρημα αυτό συνεπάγεται μία αντίληψη του ελεύθερου Τύπου ως φορέα πραγμάτωσης αξιών. Πράγματι μία τέτοια θεώρηση εκφράζεται ρητά και από τον ίδιο τον Marx. Ο ελεύθερος Τύπος αποτελεί «έναν πανίσχυρο μοχλό για την καλλιέργεια και την πνευματική εκπαίδευση του λαού» διότι «μετατρέπει τον υλικό άγωνα σε έναν ιδεατό αγώνα».²⁹³ Αποτελεί με άλλα λόγια εργαλείο διαφωτισμού.²⁹⁴

Η διαφωτιστική λειτουργία του Τύπου συνίσταται λοιπόν στη δυνατότητά του να αποδίδει ιδεατή μορφή στα εμπειρικά περιεχόμενα της αστικής κοινωνίας. Η μετάβαση από το υλικό στο ιδεατό αποτελεί μετάβαση από την ιδιαιτερότητα στη γενικότητα. Ο ελεύθερος Τύπος με άλλα λόγια δίνει γενική μορφή στα εκάστοτε επιμέρους υλικά δεδομένα της κοινωνίας.²⁹⁵ Η γενίκευση των επιμέρους περιεχομένων και αναγκών συνίσταται στην ένταξή τους σε ένα κοινωνικό σύστημα αναγκών, που αποτελεί αναγκαίο όρο για την πραγμάτωση των εκάστοτε ιδιαίτερων σκοπών.²⁹⁶ Επομένως ο διαφωτισμός -ως καλλιέργεια και πνευματική εκπαίδευση- θεματοποιείται ως αναγνώριση της κοινωνικής φύσης της ιδιαιτερότητας, δηλαδή ως άρση της επιμέρους σκοπιάς χάριν μίας σκοπιάς γενικότητας. Η πραγμάτωση της παραπάνω διαδικασίας εντός του ελεύθερου Τύπου τον καθιστά και κεντρικό διαφωτιστικό μέσο.

Πρέπει όμως να τονιστεί, ότι η πραγμάτωση της διαδικασίας γενίκευσης εντός του Τύπου δεν συνεπάγεται την πραγμάτωσή της σε ένα πεδίο εξωτερικού της αστικής κοινωνίας. Αντίθετα ο ελεύθερος Τύπος θεμελιώνεται εντός της αστικής κοινωνίας σαν διάλογος του λαού με τον εαυτό του.²⁹⁷ Εκφραζόμενος εντός του Τύπου, που είναι η γενικότερη μορφή έκφρασης της διανοητικής ύπαρξης,²⁹⁸ ο λαός αναγνωρίζει την αναγκαία γενικότητά του.²⁹⁹ Καθίσταται δυνατό με άλλα λόγια να συγκροτηθεί ως λαός -μία έννοια με καθαρά αξιακό πρόσημο- σε αντίθεση με τη μορφή του όχλου, στην οποία οδηγεί η λογοκρισία. Η αυτογνωσία αυτή «αποτελεί την πρώτη ουσιώδη

²⁹³ Karl Marx, «The Supplement to Nos. 335 and 336 of the Augsburg Allgemeine Zeitung on the Commission of the Estates in Prussia», στο *Karl Marx-Friedrich Engels Collected Works. Volume I*, Lawrence & Wishart Electric Book: 2010, σελ. 292. Η μετάφραση παρατίθεται από τον Νουτσόπουλο, βλ. Νουτσόπουλος, *Η φιλοσοφία ως ανταποκριτής*, ό.π., σελ. 44.

²⁹⁴ *Αυτ.*

²⁹⁵ *Αυτ.*, σελ. 45.

²⁹⁶ Kouvelakis, *Philosophy and Revolution*, ό.π., σελ. 269.

²⁹⁷ *Αυτ.*, σελ. 263.

²⁹⁸ Marx, *Ελευθεροτυπία*, ό.π., σελ. 177.

²⁹⁹ Kouvelakis, *Philosophy and Revolution*, ό.π., σελ. 262.

συνθήκη της ελευθερίας»,³⁰⁰ προϋποτίθεται δηλαδή για την αυτονομία του λαού. Κατά συνέπεια ο διαφωτισμός είναι η κίνηση του λαού προς τη γενικότητα και την αυτογνωσία, η οποία πραγματώνεται από τον ίδιο τον λαό.

Τα παραπάνω μας οδηγούν σε δύο παρατηρήσεις σχετικά με τα ερωτήματα της παρούσας εργασίας. Αρχικά γίνεται σαφές, πως ο Marx κατανοώντας τον διαφωτισμό ως εσωτερική κίνηση του λαού αρνείται τη δυνατότητα εκπαίδευσης του λαού από έναν χώρο εξωτερικό του ίδιου. Επομένως αρνείται αφενός -ακολουθώντας τον Kant- τη νομιμοποίηση μίας άνωθεν εκπαίδευσης του λαού, αναγνωρίζοντάς τη ως σχέση κηδεμονίας.³⁰¹ Αφετέρου ξεπερνώντας την καντιανή σκέψη αρνείται τον -έστω και υπό άρση- διαχωρισμό του λαού από το πεδίο της διανοητικής παραγωγής του, όπως για παράδειγμα εκφράστηκε στην καντιανή θεωρία της διπλής δημοσιότητας. Αρνείται με άλλα λόγια τον πλήρη διαχωρισμό μεταξύ ακαδημαϊκής και λαϊκής δημοσιότητας.

Δεύτερον, παρατηρείται εδώ μία διαφοροποιήσιμη κατανόηση της σχέσης μεταξύ γνώσης, εξουσίας και λαού από την αντίστοιχη καντιανή θέση. Συγκεκριμένα φαίνεται ότι η σχέση του λαού με το πεδίο της διανοητικής παραγωγής του δεν διαμεσολαβείται από το πεδίο της εξουσίας. Ο λαός βρίσκεται σε σχέση αμεσότητας με το πεδίο της γνώσης, διαμεσολαβούμενος από τη διανοήση μέσω του Τύπου. Αντίστροφα η σχέση της γνώσης με τον εκάστοτε φορέα εξουσίας διαμεσολαβείται αναγκαία από τον λαό, που εμφανίζεται ως ο μόνος νόμιμος φορέας της εξουσίας στις νεωτερικές συνθήκες.³⁰²

Η παραπάνω μετατόπιση θεμελιώνεται στη μαρξική αντίληψη περί κράτους. Διότι η μαρξική έννοια του κράτους δεν αναφέρεται στον εκάστοτε φορέα της εκτελεστικής εξουσίας. Αντίθετα η κυβέρνηση εμφανίζεται μόνο ως «όργανο του κράτους».³⁰³ Η έννοια του κράτος αποκτά σαφώς ευρύτερο περιεχόμενο αναφερόμενη στο κράτος ως φορέα του γενικού πνεύματος του λαού.³⁰⁴ Ο Τύπος κατά συνέπεια δεν απευθύνεται προνομιακά στον εκάστοτε φορέα της εξουσίας. Αντίθετα η σχέση του με την εξουσία είναι διαμεσολαβημένη από τον λαό, υπό την έννοια ότι αναλαμβάνει τον ρόλο «να εκφράζει τη λαϊκή πεποίθηση» στην εξουσία, αποδεικνύοντας τον έλλογο χαρακτήρα αυτής της πεποίθησης.³⁰⁵ Το μαρξικό αίτημα συνεπώς δεν συνίσταται στην άρση του χωρισμού γνώσης και εξουσίας, αλλά στην πρωταρχική αναφορά του πεδίου της γνώσης στον καθ'εαυτό πρωτογενή νόμιμο φορέα της εξουσίας, δηλαδή στον λαό.

Γίνεται λοιπόν σαφές, ότι η θεματοποίηση του ελεύθερου Τύπου ως βασικού συντελεστή εντός του πεδίου της δημοσιότητας δεν αποτελεί μόνο αντανάκλαση της μαρξικής δραστηριοποίησης στον Τύπο. Αντίθετα θεμελιώνεται σε μία εσωτερική

³⁰⁰ Marx, *Ελευθεροτυπία*, ό.π., σελ. 132.

³⁰¹ Marx, *Κύριο Άρθρο*, ό.π., σελ. 86.

³⁰² Νουτσόπουλος, *Η φιλοσοφία ως ανταποκριτής*, ό.π., σελ. 88-89.

³⁰³ Marx, *Παρατηρήσεις*, ό.π., σελ. 66.

³⁰⁴ Νουτσόπουλος, *Η φιλοσοφία ως ανταποκριτής*, ό.π., σελ. 46.

³⁰⁵ Karl Marx, «Communal reform and the Kölnische Zeitung», ό.π., σελ. 272.

αναδιάρθρωση της έννοιας της δημοσιότητας.³⁰⁶ Μία τέτοια μετατόπιση εκφράζεται ρητά στη σχέση μεταξύ ακαδημαϊκής και λαϊκής δημοσιότητας. Παρότι ο διαχωρισμός μεταξύ των δύο σφαιρών αναγνωρίζεται ως υπαρκτός, του αποδίδεται μόνο ένας εφήμερος χαρακτήρας.³⁰⁷ Διότι πράγματι στην καθαρά θεωρητική τους μορφή τα εκάστοτε ζητήματα αποτελούν περιεχόμενο μίας ακαδημαϊκής δημοσιότητας. Όμως όταν ένα ζήτημα αποκτά το ενδιαφέρον του κοινού, μετατρέπεται σε ερώτημα της εποχής, δηλαδή σε πρακτικό ζήτημα.³⁰⁸ Τα ερωτήματα της εποχής επομένως δεν επιλύονται στη θεωρητική τους μορφή, αλλά εμφανιζόμενα ως πρακτικά ερωτήματα στο πεδίο της λαϊκής δημοσιότητας. Η σημασία του Τύπου συνάγεται από την ανάγκη επίλυσης των προβλημάτων στο πολιτικό πεδίο.

Ενόψει της νέας σχέσης γνώσης και εξουσίας και της συνεπαγόμενης άρσης της αυστηρής διάκρισης ακαδημαϊκής και λαϊκής δημοσιότητας καθίσταται εμφανής και η αιτία του διευρυμένου αιτήματος της ελευθεροτυπίας. Μία περιορισμένη στην ακαδημαϊκή σφαίρα ελευθεροτυπία δεν είναι επαρκής για την επίλυση των ερωτημάτων της εποχής. Προϋποτίθεται αντίθετα η αναφορά τους στον λαό και συνεπώς μία πλήρης ελευθερία της δημοσιότητας. Η μετατόπιση της βαρύτητας του χώρου της δημοσιότητας από το θεωρητικό στο πολιτικό πεδίο συνεπάγεται επιπλέον την εσωτερική μεταβολή του πεδίου της γνώσης. Συνεπάγεται δηλαδή τη μετατόπιση του πεδίου της γνώσης από τον χώρο του πανεπιστημίου, στο πεδίο του Τύπου.

Η προβληματική της μετάβασης από την ακαδημαϊκή στη λαϊκή δημοσιότητα τίθεται από τον νεαρό Marx ως κίνηση εξόδου της φιλοσοφίας από το πανεπιστήμιο στον Τύπο. Διότι η μαρξική σκέψη -όπως άλλωστε και η καντιανή- αντιλαμβάνεται τη φιλοσοφία ως κεντρικό φορέα της έλλογης γνώσης στη νεωτερικότητα, που πρέπει να εκφραστεί στο πεδίο της δημοσιότητας. Συγκεκριμένα η φιλοσοφία κάθε εποχής χαρακτηρίζεται ως «η σοφία του κόσμου»³⁰⁹ και «η πνευματική πεμπουσία του καιρού της».³¹⁰ Παρόλα αυτά η επαφή της με τον κόσμο παρέμενε μέχρι τότε στον γερμανικό χώρο μόνο εσωτερική, μέσω του περιεχομένου της. Παρότι δηλαδή οι φιλοσοφικές ιδέες ήταν οι ιδέες του κόσμου και της εποχής τους, η ίδια η φιλοσοφία παρέμενε στην Γερμανία περιχαρακωμένη σε ένα πεδίο εξωτερικό της κοινωνίας.³¹¹ Για την περίοδο του Marx ως περιχαράκωση νοηματοδοτείται ο περιορισμός του πεδίου της γνώσης εντός του πανεπιστημίου, η αποσύνδεση της φιλοσοφίας από τον λαό.

Η προαναφερθείσα αναδιοργάνωση του πεδίου της γνώσης ταυτίζεται έτσι με την άρση της απομόνωσης της φιλοσοφίας, με την εξωτερική επαφή της με τον κόσμο. Εξερχόμενη από το πανεπιστήμιο και εμφανιζόμενη στις εφημερίδες, η φιλοσοφία συνδέεται με τον πραγματικό κόσμο και βάσει της μορφής της.³¹² Μέσω του Τύπου

³⁰⁶ Νουτσόπουλος, *Η φιλοσοφία ως ανταποκριτής*, ό.π., σελ. 89.

³⁰⁷ *Αυτ.*

³⁰⁸ Marx, *Κύριο Άρθρο*, ό.π., σελ. 90-91.

³⁰⁹ *Αυτ.*, σελ. 91.

³¹⁰ *Αυτ.*, σελ. 88.

³¹¹ *Αυτ.*

³¹² *Αυτ.*, σελ. 88-89.

συνεπώς η φιλοσοφία βρίσκει μία μορφή αντίστοιχη του περιεχομένου της και έρχεται σε άμεση επαφή με το καθ'εαυτό περιεχόμενό της, τον λαό.³¹³ Σε αντίθεση με την καντιανή κριτική παράδοση ο φιλόσοφος δεν εμφανίζεται στη μαρξική σκέψη υπό τη μορφή του φιλοσόφου-ακαδημαϊκού, που λειτουργεί σαν σύμβουλος της εξουσίας. Εισάγεται αντίθετα η μορφή του φιλοσόφου-ανταποκριτή εφημερίδας, ως αποτέλεσμα της ίδιας της μετατόπισης της φιλοσοφίας στο πεδίο του Τύπου.³¹⁴

Η μετατόπιση της φιλοσοφίας από το πανεπιστήμιο στον Τύπο εμφανίζεται μάλιστα ως αναγκαία εξέλιξη. Διότι τα φιλοσοφικά ερωτήματα έχουν καταστεί ερωτήματα της εποχής, το κοινό θέλει «να δει τον ίδιο τον Λεβιάθαν».³¹⁵ Έχουν με άλλα λόγια περάσει από την ακαδημαϊκή στη λαϊκή δημοσιότητα. Πρέπει να τονιστεί, ότι σαν ένδειξη του περάσματος στη σφαίρα της λαϊκής δημοσιότητας αναγνωρίζεται η αντιπαλότητα των εχθρών της φιλοσοφίας, που εκφράζεται μέσω των εφημερίδων. Η φιλοσοφία συνεπώς εισέρχεται στη λαϊκή δημοσιότητα μέσω του αγώνα εναντίον της, σαν υπεράσπιση των φιλοσοφικών αρχών.³¹⁶

Η φιλοσοφία έτσι εξέρχεται από το πανεπιστήμιο ως «εν γένει φιλοσοφία», ως «η φιλοσοφία του παρόντος κόσμου».³¹⁷ Εισέρχεται λοιπόν στη σφαίρα της δημοσιότητας σαν «απαίτηση της γενικής και αντικειμενικής αλήθειας»³¹⁸ και της έλλογης εξήγησης του κόσμου.³¹⁹ Αυτή η απαίτηση συνδέεται άμεσα με την έλλογη κατανόηση του κράτους. Οδηγεί έτσι στην ανάγκη αναγνώρισής του «με βάση τη φύση της ανθρώπινης κοινωνίας», ως «πραγματοποίηση της έλλογης ελευθερίας».³²⁰

Φαίνεται λοιπόν ότι η μετάβαση της φιλοσοφίας στον Τύπο αποτελεί αναγκαίο όρο για την πραγμάτωση των φιλοσοφικών αξιών. Η έξοδος της φιλοσοφίας από το πανεπιστήμιο συνεπάγεται ότι «ο κόσμος γίνεται φιλοσοφικός».³²¹ Κατά συνέπεια το κριτικό φιλοσοφικό αίτημα για πραγμάτωση των διαφωτιστικών και ρεπουμπλικανικών αξιών μπορεί να εκφραστεί μόνο εντός του πεδίου της δημοσιότητας, μέσω του Τύπου. Αντίστροφα μόνο μέσω της οργάνωσης της φιλοσοφίας εντός του Τύπου και ερχόμενες σε επαφή με τον λαό μπορούν να πραγματοποιηθούν οι φιλοσοφικές αξίες στο ιστορικό παρόν. Υπό αυτό το πρίσμα η μορφή του φιλοσόφου-ανταποκριτή εμφανίζεται ως «το σχήμα πραγματοποίησης της φιλοσοφίας» στη μαρξική σκέψη.³²²

Γίνεται έτσι σαφές ότι η φιλοσοφική σκέψη αποκτά κεντρικό ρόλο στη μαρξική θεωρία δημοσιότητας. Όμως πρέπει να τονιστεί ότι παρά την κεντρική θέση της η

³¹³ Kouvelakis, *Philosophy and Revolution*, ό.π., σελ. 259.

³¹⁴ Για τον φιλόσοφο-ανταποκριτή και τη σχέση του με την αντίστοιχη καντιανή και εγγελιανή θεματοποίηση του ζητήματος βλ. Νουτσόπουλος, *Η φιλοσοφία ως ανταποκριτής*, ό.π., σελ. 84-90.

³¹⁵ Marx, *Κύριο Άρθρο*, ό.π., σελ. 89-91.

³¹⁶ *Αυτ.*, σελ. 89.

³¹⁷ *Αυτ.*, σελ. 88.

³¹⁸ Νουτσόπουλος, *Η φιλοσοφία ως ανταποκριτής*, ό.π., σελ. 82.

³¹⁹ Marx, *Κύριο Άρθρο*, ό.π., σελ. 92.

³²⁰ *Αυτ.*, σελ. 93.

³²¹ *Αυτ.*, σελ. 88· βλ. και Kouvelakis, *Philosophy and Revolution*, ό.π., σελ. 259.

³²² Νουτσόπουλος, *Η φιλοσοφία ως ανταποκριτής*, ό.π., σελ. 83-84.

φιλοσοφία δεν αποτελεί το μόνο περιεχόμενο που βρίσκει έκφραση στον Τύπο. Αντίθετα η φιλοσοφία εντάσσεται σε έναν καταμερισμό της εργασίας μεταξύ των διαφόρων εφημερίδων.³²³ Το σύνολο του Τύπου διαιρείται δηλαδή σε διαφορετικές εφημερίδες, οι οποίες επικεντρώνονται σε διαφορετικές πλευρές του αντικειμένου ανάλυσης.³²⁴ Η διαίρεση αυτή επαναλαμβάνεται και στο εσωτερικό της εκάστοτε εφημερίδας μεταξύ των διαφόρων ανταποκριτών, οι οποίοι επιλέγουν ελεύθερα τη σκοπιά προσέγγισης του εκάστοτε ζητήματος.³²⁵

Το «σύστημα του Τύπου»³²⁶ στη μαρξική θεωρία, συγκροτείται έτσι ως το σύνολο του Τύπου διαιρεμένο αφενός μεταξύ των διαφόρων εφημερίδων και αφετέρου στο εσωτερικό της κάθε εφημερίδας. Στη μορφή αυτή του εργασιακά καταμερισμένου Τύπου εγγράφονται από τον Marx δύο κεντρικές λειτουργίες της δημοσιότητας. Αφενός η «ζωντανή κίνηση του Τύπου» διασφαλίζει τη σταδιακή προσέγγιση της αλήθειας.³²⁷ Η προσέγγιση ενός ζητήματος από πολλές διαφορετικές επιμέρους πλευρές αποτελεί αναγκαία συνθήκη για την αναγνώριση του όλου της αλήθειας.³²⁸ Επομένως οι διάφορες πλευρές του Τύπου λειτουργούν υπό το πρίσμα αυτό συμπληρωματικά.

Αφετέρου η ζωντανή κίνηση του Τύπου ενέχει και μία συγκρουσιακή πλευρά. Διότι συνεπάγεται έναν αγώνα αρχών, που πραγματώνεται εντός του συστήματος του Τύπου. Τα εκάστοτε επιμέρους κοινωνικά περιεχόμενα εκφράζονται στον Τύπο ως συγκρουόμενες αξιώσεις γενικότητας.³²⁹ Η διαφωτιστική λειτουργία του Τύπου εμφανίζεται στο σημείο της συγκρούσης των αξιώσεων αυτών. Μέσω της σύγκρουσης και τον έλεγχο των εκάστοτε αξιώσεων, οι επιμέρους σκοπιές αλληλοπεριορίζονται. Ξεπερνούν συνεπώς τη μερικότητά τους και ανέρχονται στη γενική σκοπιά της αναγνώρισης του περιορισμένου χαρακτήρα τους.³³⁰

Η μαρξική σκέψη λοιπόν θεματοποιεί το σύστημα του Τύπου ως ένα «ενιαίο οργανικό όλο» συγκροτημένο βάσει ενός καταμερισμού της εργασίας.³³¹ Η μορφή αυτή επιτρέπει στον Τύπο να αυτοδιορθώνεται, να προοδεύει σταδιακά.³³² Όρος όμως της προόδου του Τύπου είναι η σύγκρουση αρχών στο εσωτερικό του: «Χωρίς κόμματα καμία ανάπτυξη, χωρίς διαχωρισμό καμία πρόοδος».³³³ Έτσι εξηγείται και η σημασία που αποδόθηκε στη διαλεκτική είσοδο της φιλοσοφίας στη λαϊκή δημοσιότητα, μέσω της πολεμικής των αντιπάλων της. Οι συγκρούσεις αρχών εντός

³²³ Karl Marx, «Δικαίωση του ανταποκριτή από τον Μοζέλα», στο Karl Marx, *Συζητήσεις για το νόμο περί υλοκλοπής. Για τους αμπελοουργούς του Μοζέλα*, μτφρ. Θ. Γκιούρας, ΚΨΜ, Αθήνα: 2019, σελ. 66. Στο εξής *Μοζέλα*.

³²⁴ Karl Marx, «The ban on the Leibziger Allgemeine Zeitung», ό.π., σελ. 314.

³²⁵ Marx, *Μοζέλα*, ό.π., σελ. 66.

³²⁶ Kouvelakis, *Philosophy and Revolution*, ό.π., σελ. 264.

³²⁷ Marx, *Μοζέλα*, ό.π., σελ. 66.

³²⁸ *Αυτ.*

³²⁹ Νουτσόπουλος, *Η φιλοσοφία ως ανταποκριτής*, ό.π., σελ. 47.

³³⁰ Kouvelakis, *Philosophy and Revolution*, ό.π., σελ. 264.

³³¹ Νουτσόπουλος, *Η φιλοσοφία ως ανταποκριτής*, ό.π., σελ. 52.

³³² Marx, «The ban on the Leibziger Allgemeine Zeitung», ό.π., σελ. 314.

³³³ Marx, *Κύριο Άρθρο*, ό.π., σελ. 105.

του Τύπου εμφανίζονται ως αναγκαίος όρος για την εξέλιξή του.³³⁴ Μέσω αυτών ο Τύπος αναγνωρίζει σταδιακά τον ρόλο και τη μορφή του, εξέρχεται δηλαδή από την ανωριμότητά του και συγκροτείται ως δημοφιλής Τύπος. Η ζωντανή κίνηση του Τύπου, ως αγώνας αρχών εντός του πεδίου της δημοσιότητας αποτελεί επομένως μία διαδικασία εξέλιξης και διαφωτισμού του Τύπου, που πραγματώνεται παράλληλα με τον διαφωτισμό του λαού.³³⁵

Ταυτόχρονα η ζωντανή κίνηση του Τύπου οδηγεί και στη συγκρότηση τόσο των εξωτερικών ορίων της δημοσιότητας, όσο και των ορίων μεταξύ των διαφόρων μερών εντός της.³³⁶ Τα όρια της δημοσιότητας συνεπώς δεν προκύπτουν από κάποιον φορέα εξωτερικό της ίδιας, αλλά μέσω της ελεύθερης κίνησης του Τύπου στο εσωτερικό της.³³⁷ Εφόσον όμως, αφενός η ζωντανή κίνηση του Τύπου συνεπάγεται και την πρόοδό του και αφετέρου τα όρια της δημοσιότητας προκύπτουν από την κίνηση του Τύπου, τότε καθίσταται σαφές ότι τα όρια της δημοσιότητας είναι δυναμικά βάσει της εσωτερικής προόδου του Τύπου.³³⁸

Ο διαφωτιστικός ρόλος του Τύπου εμφανίζεται σύμφωνα με τα παραπάνω ως αποτέλεσμα της ελεύθερης κίνησής του. Το πεδίο της γνώσης εκφράζεται εντός του Τύπου και κατά συνέπεια σε άμεση σχέση με τον λαό. Ως αποτέλεσμα, ο κριτικός και διαφωτιστικός ρόλος της φιλοσοφίας δείχνει πλέον να αποδίδεται στο σύστημα του Τύπου. Διότι η εύρεση της αλήθειας του εκάστοτε αντικειμένου, αλλά και η γενίκευση της ιδιαιτερότητας θεματοποιούνται ως εγγενείς λειτουργίες της ενιαίας μορφής του Τύπου. Φαίνεται έτσι πως η πραγμάτωση της φιλοσοφίας μέσω του Τύπου συνεπάγεται και τη διάχυση της λειτουργίας της στη ζωντανή κίνηση του Τύπου.³³⁹

Αναγκαίος όρος για την πραγμάτωση της παραπάνω διαδικασίας είναι βέβαια η ελευθεροτυπία. Η ελεύθερη εξέλιξη των μερών του Τύπου, που οδηγεί και στη δυνατότητα πραγμάτωσης του αξιακού περιεχομένου του, συνεπάγεται αναγκαία την έλλειψη εξωτερικών παρεμβάσεων στο εσωτερικό του.³⁴⁰ Ταυτόχρονα τίθεται από τον Marx μία ακόμα προϋπόθεση για τη ζωντανή κίνηση του Τύπου. Συγκεκριμένα όπως προαναφέρθηκε, αναγνωρίζεται η ύπαρξη κομμάτων ως αναγκαίος όρος για την πρόοδο.³⁴¹ Το αίτημα αυτό συνίσταται στη δέσμευση των εκάστοτε πλευρών σε αρχές και όχι στην απλή υπεράσπιση επιμέρους συμφερόντων. Η έννοια του κόμματος συνεπάγεται εδώ τη δέσμευση στο πατριωτικό συμφέρον, ανεξαρτήτως της εκάστοτε

³³⁴ Για τη σύνδεση μεταξύ αγώνα και προόδου βλ. Marx, «The ban on the Leibziger Allgemeine Zeitung», ό.π., σελ. 312. Εκεί αφού η ανωριμότητα του Τύπου έχει συνδεθεί με την ανωριμότητα του λαϊκού πνεύματος, εκφράζεται η θέση πως το λαϊκό πνεύμα καθίσταται «σημαντικό, ισχυρό και γεμάτο αυτοπεποίθηση στη διάρκεια πολιτικών αγώνων». Η μετάφραση παρατίθεται στο Νουτσόπουλος, *Η φιλοσοφία ως ανταποκριτής*, ό.π., σελ. 51.

³³⁵ Kouvelakis, *Philosophy and Revolution*, ό.π., σελ. 263-264.

³³⁶ Νουτσόπουλος, *Η φιλοσοφία ως ανταποκριτής*, ό.π., σελ. 52.

³³⁷ *Αυτ.*

³³⁸ Kouvelakis, *Philosophy and Revolution*, ό.π., σελ. 263.

³³⁹ Νουτσόπουλος, *Η φιλοσοφία ως ανταποκριτής*, ό.π., σελ. 161.

³⁴⁰ Marx, *Μοζέλα*, ό.π., σελ. 82-84.

³⁴¹ Marx, *Κύριο Άρθρο*, ό.π., σελ. 105.

διαφωνίας.³⁴² Συνεπάγεται με άλλα λόγια τη δέσμευση όλων των συμμετεχόντων στη δημοσιότητα στη γενική σκοπιά. Σε αντίθετη περίπτωση το κόμμα μετατρέπεται σε φατρία, δηλαδή σε υπεράσπιση μόνο του εκάστοτε επιμέρους συμφέροντος που δεν μπορεί να διασφαλίσει τη δυνατότητα προόδου.³⁴³

Η αναγκαία δέσμευση στη σκοπιά της γενικότητας αποδεικνύει πως ο Τύπος στον Marx δεν αποτελεί ένα πεδίο απλής έκφρασης ατομικών συμφερόντων.³⁴⁴ Μπορούμε λοιπόν εδώ να παρατηρήσουμε μία συσχέτιση με την καντιανή θεωρία της δημοσιότητας. Ακολουθώντας την κριτική παράδοση ο Marx θεματοποιεί τη δημοσιότητα ως ένα χώρο δεσμευμένο σε αξιακές προκείμενες. Ανεξαρτήτως των εκάστοτε μετατοπίσεων μεταξύ των δύο θεωρητικών κατασκευών, η αξιακή συγκρότηση του χώρου της δημοσιότητας εμφανίζεται και για τους δύο στοχαστές σαν αναγκαίος όρος για τη δυνατότητα αξιακής πλήρωσης της πραγματικότητας.

2.3: Ο Τύπος ως κεντρική μορφή διαμεσολάβησης.

Η μαρξική αντίληψη περί Τύπου βρίσκει την κορύφωσή της στο τελευταίο κείμενο της περιόδου σχετικά με την αμπελουργική κρίση στον Μοζέλα. Ενόψει της κρίσης και του ελλείματος της κρατικής λειτουργίας που αναγνωρίζεται στον πυρήνα της, ο ελεύθερος Τύπος θεματοποιείται ως αναγκαίος όρος για τη διαμεσολάβηση μεταξύ κράτους και αστικής κοινωνίας. Η διαμεσολαβητική λειτουργία του Τύπου θα αποτελέσει και το κεντρικό ζήτημα του παρόντος κεφαλαίου. Υπό το πρίσμα αυτής θα αναλυθεί η λειτουργία του Τύπου ως αναγκαίος όρος για τη μεταρρύθμιση του πολιτικού συστήματος. Θα καταστεί συνεπώς εμφανής η δέσμευση της μαρξικής ανάλυσης της περιόδου στη σκοπιά της μεταρρύθμισης μέσω του πεδίου της δημοσιότητας.

Στο προαναφερθέν άρθρο ο νεαρός Marx ασχολείται με την κρισιακή κατάσταση της αμπελουργίας, που έχει αναπτυχθεί στην περιοχή του Μοζέλα. Η μαρξική σκέψη όμως δεν επιχειρεί να αναπτύξει την οικονομική όψη του ζητήματος. Αντίθετα η οικονομική κρίση θεματοποιείται πρωταρχικά ως πολιτική κρίση, ως αδυναμία διαμεσολάβησης μεταξύ του κράτους και της αστικής κοινωνίας.³⁴⁵ Στον μαρξικό ορίζοντα της περιόδου το πρόβλημα αυτό μεταφράζεται σε μία αδυναμία γενίκευσης των ιδιαίτερων περιεχόμενων.³⁴⁶ Η διαίονιση της κρισιακής κατάστασης αναγνωρίζεται συνεπώς ως αποτέλεσμα της αδυναμίας των συμμετεχόντων να ξεπεράσουν την επιμερισμένη σκοπιά τους, ως ένας εγκλωβισμός στη σκοπιά της μερικότητας.

³⁴² Για το πατριωτικό φρόνημα ως αναγκαίο περιεχόμενο των κομμάτων βλ. Marx, *Παρατηρήσεις*, ό.π., σελ. 66. Για την αντίληψη του πατριωτικού φρονήματος ως αναγκαίας προϋπόθεσης για την λειτουργία του Τύπου βλ. Marx, *Μοζέλα*, ό.π., σελ. 84.

³⁴³ Νουτσόπουλος, *Η φιλοσοφία ως ανταποκριτής*, ό.π., σελ. 74-75.

³⁴⁴ Μεταξύ άλλων αυτό το αίτημα αποκαλύπτεται στην κριτική του Marx στην *Kölnische Zeitung*, ότι διαστρεβλώνει τη βούληση του λαού για την επίτευξη επιμέρους συμφερόντων. Marx, «Communal reform and the Kölnische Zeitung», ό.π., σελ. 269-270

³⁴⁵ Marx, *Μοζέλα*, ό.π., σελ. 70.

³⁴⁶ Νουτσόπουλος, *Η φιλοσοφία ως ανταποκριτής*, ό.π., σελ. 149.

Η κατανόηση της σχέσης μεταξύ αστικής κοινωνίας και κράτους σαν διαδικασία μετάβασης από την ιδιαιτερότητα στη γενικότητα αποτελεί μία ξεκάθαρη εγελιανή κληρονομιά στο μαρξικό έργο. Η παρατήρηση αυτή είναι αναγκαία, καθώς η μαρξική ανάλυση περί της σημασίας του Τύπου συνεπάγεται και μία διττή αμφισβήτηση της θεωρίας του Hegel σχετικά με τη μεσολάβηση κράτους και κοινωνίας. Αφενός ο Marx αρνείται τη δυνατότητα των νομοκατεστημένων τάξεων να αποτελέσουν το θεσμό μετάβασης από την ιδιαιτερότητα στη γενικότητα. Αφετέρου αμφισβητεί την εγελιανή αντίληψη της γραφειοκρατίας ως φορέα αντικειμενικής γνώσης.³⁴⁷ Εκκινώντας από την κριτική στους παραπάνω θεσμούς, θα καταστεί σαφής και ο αναγκαίος ρόλος που αποδίδει στον Τύπο ο νεαρός Marx.

Ο μεν θεσμός της συνέλευσης των τάξεων εμφανίζεται ως δομικά ασύμβατος με το μαρξικό αίτημα γενικότητας.³⁴⁸ Διότι η λειτουργία των τάξεων εντός του δεν τείνει προς την επίτευξη της γενικότητας, με την έννοια της αλληλοαναγνώρισης και του αλληλοπεριορισμού των εκάστοτε συμφερόντων. Αντίθετα οι εκπρόσωποι των τάξεων αναγκαία εκφράζουν το «επιμέρους νομικο-ταξικό πνεύμα» τους: επιχειρηματολογούν δηλαδή από την επιμέρους σκοπιά της τάξης και των συμφερόντων τους.³⁴⁹ Επομένως η μαρξική κριτική δεν αναφέρεται στην πράξη των εκάστοτε μεμονομένων ταξικών αντιπροσώπων. Αντίθετα είναι μία δομική κριτική, εφόσον εντός της συνέλευσης δεν εκφράζεται η ατομικότητα αλλά το πνεύμα της νομοκατεστημένης τάξης.³⁵⁰ Η επιμέρους σκοπιά μάλιστα δεν αναγνωρίζεται ως αριστοκρατική ιδιαιτερότητα. Η έλλειψη γενικής σκοπιάς αποτελεί γενικό χαρακτηριστικό της συνέλευσης, συμπεριλαμβάνοντας και τα αστικά στρώματα που εκφράζονται εντός του.³⁵¹

Η αντίφαση μεταξύ νομοκατεστημένων τάξεων και γενικότητας εμφανίζεται κατά συνέπεια ως δομική. Περιορισμένες στο επίπεδο του νομικο-ταξικού πνεύματος, οι νομοκατεστημένες τάξεις δεν μπορούν να ανέλθουν στο επίπεδο της γενικότητας του νόμου.³⁵² Ως αποτέλεσμα κάθε νομικό περιεχόμενο που παράγεται από μία τέτοια επιμέρους σκοπιά εμφανίζεται ως προνόμιο και όχι ως γενικό δικαίωμα.³⁵³ Η διαδικασία γενίκευσης εντός της συνέλευσης είναι επομένως στρεβλή. Διότι δεν αποτελεί μία γενίκευση των επιμέρους συμφερόντων, αλλά μόνο την απόδοση της μορφής της γενικότητας του νόμου σε περιεχόμενα που παραμένουν επιμέρους.³⁵⁴

Στο κοινωνικό επίπεδο η στρεβλότητα της γενίκευσης εμφανίζεται ως αντιστροφή της σχέσης μεταξύ κοινοβουλίου και αστικής κοινωνίας. Αυτή τη μεταστροφή εκφράζει ο Marx αναφέροντας πως: «Ο ομιλητής γνωρίζει μόνο την επαρχία των

³⁴⁷ Για τα παραπάνω ζητήματα και μία αναλυτική έκθεση της αντίληψης του Hegel βλ. Kouvelakis, *Philosophy and Revolution*, ό.π., σελ. 246-256.

³⁴⁸ Νουτσόπουλος, *Η φιλοσοφία ως ανταποκριτής*, ό.π., σελ. 98.

³⁴⁹ Marx, *Ελευθεροτυπία*, ό.π., σελ. 138.

³⁵⁰ *Αυτ.*

³⁵¹ *Αυτ.*, σελ. 169.

³⁵² Kouvelakis, *Philosophy and Revolution*, ό.π., σελ. 255.

³⁵³ Βλ. κεφάλαιο 2.1 της παρούσας εργασίας.

³⁵⁴ Νουτσόπουλος, *Η φιλοσοφία ως ανταποκριτής*, ό.π., σελ. 149.

νομοκατεστημένων τάξεων, όχι τις νομοκατεστημένες τάξεις της επαρχίας».³⁵⁵ Αντί η κοινωνία με άλλα λόγια, να αποκτά δυνατότητα πράξης μέσω της λειτουργίας του κοινοβουλίου, συγκροτείται μόνο ως παθητικό μέλος της σχέσης. Η ελευθερία πράξης θεσμοποιείται μέσω των νομοκατεστημένων τάξεων ως προνόμιο των ιδίων και όχι ως δικαίωμα της επαρχίας.³⁵⁶ Αποτέλεσμα συνεπώς του κοινοβουλίου των τάξεων δεν είναι η επίτευξη της γενικότητας, αλλά η προαγωγή σχέσεων απαξίας. Συγκροτημένος ως ένας παθητικός όρος και αποκομμένος από την πολιτική ζωή, ο λαός συγκροτείται ως πλήρης άρση της γενικότητας, δηλαδή ως όχλος.³⁵⁷

Γίνεται λοιπόν σαφές από τα παραπάνω, ότι υπό το πρίσμα της μαρξικής ανάλυσης οι νομοκατεστημένες τάξεις δεν μπορούν να αποτελέσουν θεσμό διαμεσολάβησης μεταξύ του ιδιαίτερου και του γενικού. Αντίθετα αναγνωρίζεται μία εγγενής αντίφαση μεταξύ νομικο-ταξικού και γενικού. Το πνεύμα των νομοκατεστημένων τάξεων παραμένει αναγκαία δεσμευμένο στη σκοπιά του επιμέρους και επομένως μπορεί να οδηγήσει μόνο στην πραγμάτωση σχέσεων απαξίας, δηλαδή ανελευθερίας.³⁵⁸ Πρέπει βέβαια να σημειωθεί, πως η μαρξική κριτική στο παραπάνω σημείο παραμένει μία κριτική της γερμανικής αχρονίας. Δεν αποτελεί δηλαδή μία κριτική του ίδιου του σύγχρονου κράτους αλλά μόνο των φεουδαλικών χαρακτηριστικών του γερμανικού πολιτικού συστήματος της περιόδου.

Η κριτική του νεαρού Marx στον θεσμό της γραφειοκρατίας από την άλλη δεν περιορίζεται στον αναχρονιστικό γερμανικό ορίζοντα, παρότι λαμβάνει εντός του ιδιαίτερη βαρύτητα. Διότι η κριτική στην κατανόηση της γραφειοκρατίας ως φορέα της αντικειμενικής γνώσης συνεπάγεται μία αδυναμία του κράτους να αποτελέσει αφ'εαυτού φορέα γενικότητας στις σύγχρονες συνθήκες. Υπό το πρίσμα αυτό αναγνωρίζεται ως ένα εγγενές έλλειμμα του σύγχρονου κράτους και η μαρξική σκέψη συντάσσεται ως μία -έστω πρωτόλεια- κριτική στο κράτος εν γένει. Ο ρόλος και η σημασία του Τύπου συνάγονται από την αναγνώριση του παραπάνω ελλείματος. Το αναχρονιστικό γερμανικό πολιτικό σύστημα δεν αποτελεί κατά συνέπεια γεννεσιουργό αιτία του προβλήματος, παρόλο που λόγω της μορφής του οδηγεί στην αναπαραγωγή του με αυξημένη ένταση.

Αναφέρθηκε ήδη παραπάνω πως το έλλειμμα του κράτους που αναγνωρίζει ο νεαρός Marx συνίσταται σε μία αδυναμία διαμεσολάβησης μεταξύ κράτους και αστικής κοινωνίας. Το πρόβλημα αυτό αποκαλύπτεται ενόψει της μακροχρόνιας κρισιακής κατάστασης στον Μοζέλα και μέσω μίας ανασυγκρότησης του διαλόγου της αστικής κοινωνίας με τη διοίκηση στην περιοχή.³⁵⁹ Εκκίνηση του διαλόγου αποτελεί ένα αίτημα της κοινωνίας προς το κράτος. Οι ιδιώτες συγκεκριμένα αναγνωρίζοντας την κατάσταση κρίσης στον Μοζέλα ως γενική κρίση του κράτους στρέφονται στη

³⁵⁵ Marx, *Ελευθεροτυπία*, ό.π., σελ. 147.

³⁵⁶ *Αυτ.*

³⁵⁷ *Αυτ.*, σελ. 168.

³⁵⁸ Νουτσόπουλος, *Η φιλοσοφία ως ανταποκριτής*, ό.π., σελ. 98-99.

³⁵⁹ Marx, *Μοζέλα*, ό.π., σελ. 70-71.

διοίκηση με ένα αίτημα λήψης μέτρων για την επίλυση της κατάστασης ανάγκης.³⁶⁰ Βασισμένη από την πλευρά της στις αναφορές των υπαλλήλων της, η διοίκηση απορρίπτει τις αστικές αιτιάσεις. Από τη σκοπιά της, τα αίτια της κρίσης βρίσκονται στην κίνηση της αστικής κοινωνίας και κατ'επέκταση η κατάσταση ανάγκης εμφανίζεται ως κατάσταση εξωτερική του ίδιου του κράτους, δηλαδή μερικού χαρακτήρα. Με άλλα λόγια, η λήψη μέτρων προς ελάφρυνση της κρίσης κατανοείται ως ένα ιδιωτικό συμφέρον και δεν ταυτίζεται με το γενικό κρατικό συμφέρον.³⁶¹

Εντός του παραπάνω διαλόγου αναγνωρίζεται και η πραγματική κατάσταση ανάγκης της περιοχής του Μοζέλα. Η αποτυχία του διαλόγου εμφανίζεται συγκεκριμένα ως αποτέλεσμα των δύο αλληλοαποκλειόμενων αξιώσεων γενικότητας που εκφράζονται εντός του. Από τη σκοπιά της αστικής κοινωνίας, εφόσον το ιδιαίτερο συμφέρον της περιοχής ταυτίζεται με το γενικό συμφέρον, η άρνηση της διοίκησης για βοήθεια κατανοείται ως υποβιβασμός του γενικού συμφέροντος σε ιδιαίτερο. Από τη σκοπιά της γραφειοκρατικής συνείδησης, εφόσον σύμφωνα με τις υπηρεσιακές αναφορές τα αίτια του ζητήματος είναι ιδιωτικά, κάθε απόπειρα ταύτισης του ιδιωτικού συμφέροντος με το γενικό κατανοείται ως ψευδής.³⁶² Γεννιέται συνεπώς αναγκαία εδώ ένα ερώτημα, σχετικά με τη δυνατότητα του εκάστοτε φορέα να αναγνωρίσει ένα επιμέρους συμφέρον ως γενικό. Περί της δυνατότητας δηλαδή διαμεσολάβησης ιδιαιτερότητας και γενικότητας, μέσω της σχέσης κοινωνίας και κράτους.

Είναι σαφές ότι ο παραπάνω ρόλος δεν μπορεί να αναληφθεί από την αστική κοινωνία. Διότι η κρίση του ατόμου εντός της αστικής κοινωνίας «θολώνεται εμπρόθετα ή απρόθετα από το ιδιωτικό συμφέρον».³⁶³ Ο αστικός ορίζοντας λοιπόν αποτελεί εκ συγκροτήσεως μία σκοπιά του μεμονωμένου ατόμου, μία σκοπιά μερικότητας. Ως δρώντας εντός της αστικής κοινωνίας ο άνθρωπος εμφανίζεται μόνο ως ιδιαίτερο πρόσωπο, ως ξεχωριστός και ανεξάρτητος από το κοινωνικό σύνολο.³⁶⁴ Κατά συνέπεια η αναγνώριση του γενικού συμφέροντος από τη σκοπιά της αστικής κοινωνίας είναι ανέφικτη. Ακόμα μάλιστα και η συνένωση πολλών μεμονωμένων ατόμων, δεν συνεπάγεται την αναγνώρισή τους ως «φωνή του λαού».³⁶⁵ Η σκοπιά της αστικής κοινωνίας είναι αναγκαία μία ελλειμματική σκοπιά σε σχέση με την κρατική γενικότητα.³⁶⁶

Κατά συνέπεια η αποτυχία διαμεσολάβησης μεταξύ της ιδιαίτερης αστικής σκοπιάς και της κρατικής γενικότητας δεν μπορεί να αναγνωριστεί ως αδυναμία της αστικής κοινωνίας. Οφείλεται επομένως στην αδυναμία του κράτους να πραγματώσει τον ρόλο του. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω η κρατική διοίκηση είχε θεματοποιηθεί από τον Hegel ως το πεδίο της αντικειμενικής γνώσης. Συγκροτημένη ως σφαίρα

³⁶⁰ *Αυτ.*, σελ. 77.

³⁶¹ *Αυτ.*, σελ. 75-77.

³⁶² *Αυτ.*

³⁶³ *Αυτ.*, σελ. 81.

³⁶⁴ Kouvelakis, *Philosophy and Revolution*, ό.π., σελ. 252.

³⁶⁵ Marx, *Μοζέλα*, ό.π., σελ. 81.

³⁶⁶ Νουτσόπουλος, *Η φιλοσοφία ως ανταποκριτής*, ό.π., σελ. 159-160.

γενικότητας η διοίκηση μπορούσε να προσλαμβάνει τα εκάστοτε επιμέρους αστικά συμφέροντα και να τα διαμεσολαβεί. Με άλλα λόγια ο συντονισμός των επιμέρους συμφερόντων πραγματοποιόταν σε μία σφαίρα ανώτερη της αστικής, που μπορούσε ως φορέας αντικειμενικής γνώσης να αναγνωρίσει το γενικό συμφέρον.³⁶⁷

Αυτή η αντίληψη της διοίκησης ως πεδίο της αντικειμενικής γνώσης τίθεται σε αμφισβήτηση από τη μαρξική κριτική. Διότι ουσιώδεις όροι της αντικειμενικότητας της διοικητικής γνώσης είναι η εμπειρογνωμοσύνη και η αμεροληψία των κρατικών υπαλλήλων.³⁶⁸ Η κάλυψη του όρου της εμπειρογνωμοσύνης συνεπάγεται τη γνώση των συνθηκών της περιοχής και επομένως τη συμμετοχή του ίδιου του υπαλλήλου στην παρελθοντική ρύθμισή τους.³⁶⁹ Εφόσον όμως καλύπτεται ο παραπάνω όρος αίρεται ο όρος της αμεροληψίας. Ο υπάλληλος γνωρίζοντας ότι έχει εκπληρώσει τα καθήκοντά του υπεύθυνα επιχειρεί να αντικρούσει κάθε αντιτιθέμενη στα υπηρεσιακά συμπεράσματα άποψη. Κατά συνέπεια όλα τα αστικά αιτήματα εμφανίζονται αναγκαία στον κρατικό υπάλληλο ως «ύποπτα» και συσχετισμένα με ιδιωτικά συμφέροντα.³⁷⁰

Αποτέλεσμα της παραπάνω διαδικασίας είναι η άρση του αμερόληπτου χαρακτήρα της διοίκησης. Η γραφειοκρατία έτσι δεν συγκροτείται ως σκοπιά γενικότητας αλλά ως εξίσου επιμέρους με τη σκοπιά των ιδιωτών, με την οποία τίθεται σε αντιπαράθεση.³⁷¹ Η σχέση μεταξύ κράτους και κοινωνίας είναι επομένως χωριστική. Η κρατική διοίκηση συγκροτημένη ως επιμέρους σφαίρα δεν μπορεί να επιλύσει τα προβλήματα της αστικής κοινωνίας, αλλά αντίθετα οδηγεί στην αναπαραγωγή τους.³⁷²

Ο περιορισμός της διοίκησης στη σκοπιά της μερικότητας δεν αποτελεί μάλιστα αποτέλεσμα της ιδιαίτερης κατάστασης του Μοζέλα. Αντίθετα είναι αναγκαίο αποτέλεσμα της ιεραρχικής δομής της διοίκησης και κατά συνέπεια δομικό χαρακτηριστικό της. Διότι ο μεν κατώτερος υπάλληλος δεν μπορεί να διατυπώσει κρίση για τον συνολικό χαρακτήρα της διοίκησης. Οφείλει να εμπιστεύεται λοιπόν την ορθότητα των αποφάσεων της ανώτερης διοίκησης. Επομένως από τη σκοπιά του το γενικό ερώτημα περί της λυσιτέλειας της διοίκησης μετατρέπεται σε ένα προσωπικό ερώτημα περί της απόδοσης του ίδιου. Η δε ανώτερη διοίκηση δεν μπορεί παρά να βασίζει τις αποφάσεις της, αφενός στην προϋπάρχουσα διοικητική παράδοση και αφετέρου στην εμπιστοσύνη στην ορθότητα των κρίσεων της κατώτερης γραφειοκρατίας. Κατά συνέπεια το ερώτημα περί της λυσιτέλειας της διοικητικής

³⁶⁷ Για την εγγεληνική θεωρία διαμεσολάβησης βλ. Kouvelakis, *Philosophy and Revolution*, ό.π., σελ. 38-43.

³⁶⁸ Νουτσόπουλος, *Η φιλοσοφία ως ανταποκριτής*, ό.π., σελ. 153.

³⁶⁹ Marx, *Μοζέλα*, ό.π., σελ. 76.

³⁷⁰ *Αυτ.*, σελ. 76-78.

³⁷¹ Νουτσόπουλος, *Η φιλοσοφία ως ανταποκριτής*, ό.π., σελ. 156.

³⁷² *Αυτ.*, σελ. 153.

λειτουργίας παραμένει αναγκαία εξωτερικό του συνόλου του διοικητικού μηχανισμού, συμπεριλαμβανομένης της κυβέρνησης.³⁷³

Εδώ βρίσκεται και η βαθύτερη αναγκαιότητα της αδυναμίας διαμεσολάβησης μεταξύ ιδιαιτερότητας και γενικότητας. Διότι η αδυναμία της διοίκησης να αναγνωρίσει τον εαυτό της ως συμμετέχοντα στην κρίση συνεπάγεται έναν αναδιπλασιασμό της πραγματικότητας: «Δίπλα στην πραγματική πραγματικότητα» εμφανίζεται μία «γραφειοκρατική πραγματικότητα».³⁷⁴ Συνεπώς η ιεραρχική οργάνωση της γνώσης εντός της διοίκησης δεν συγκροτείται ως σφαίρα της αντικειμενικής γνώσης. Αντίθετα βασίζεται σε μία επιμέρους και διαστρεβλωμένη μορφή της πραγματικότητας, η οποία παράγεται αναγκαία από τη γραφειοκρατική συνείδηση.³⁷⁵

Η αδυναμία της διοίκησης να αναγνωρίσει τον ρόλο της στην κρίση, συνεπάγεται βέβαια και την αδυναμία επίλυσής της. Διότι βάσει της γραφειοκρατικής πραγματικότητας τα αίτια της κρίσης δεν μπορεί παρά να βρεθούν στο πεδίο της αστικής κοινωνίας. Η διοικητική συνείδηση δεν μπορεί με άλλα λόγια να κατανοήσει τη γενική κατάσταση της κρίσης. Οι κρίσεις της λαμβάνουν αντίθετως αναγκαία έναν ηθικολογικό χαρακτήρα.³⁷⁶ Κατά συνέπεια τα μέτρα επίλυσης της κρίσης δεν μπορούν παρά να αποτελούν γενίκευση της επιμέρους σκοπιάς της διοίκησης και όχι μέτρα προώθησης του γενικού συμφέροντος.³⁷⁷

Η αδυναμία διαμεσολάβησης μεταξύ ιδιαίτερου και γενικού και η στρεβλή γενίκευση μέσω της διοίκησης, αναπαράγουν στη σχέση κράτους και κοινωνίας αντίστοιχα αποτελέσματα με τη σχέση νομοκατεστημένων τάξεων και επαρχίας που αναπτύχθηκε παραπάνω. Η κατανόηση της αστικής γνώσης ως ψευδούς και ιδιοτελούς βάσει της διοικητικής σκοπιάς συνεπάγεται μία αναγνώριση του κρατικού συμφέροντος ως μονοπώλιο της διοίκησης.³⁷⁸ Συνεπάγεται επομένως και τον πλήρη αποκλεισμό της κοινωνίας από το πεδίο της κρατικής διοίκησης. Η κοινωνία δεν εμφανίζεται ως πρακτική μέσω της διοίκησης, αλλά αντίθετα λαμβάνει έναν χαρακτήρα παθητικότητας.³⁷⁹ Το κράτος συγκροτείται συνεπώς ως ο μόνος ενεργητικός φορέας και η κοινωνία αποτελεί μόνο αντικείμενο της κρατικής ρύθμισης.³⁸⁰ Αποτέλεσμα της παραπάνω κατάστασης είναι η γενίκευση της απαξίας στο κοινωνικό σύνολο, που στην περίπτωση του Μοζέλα ταυτίζεται με τη γενίκευση της ένδειας.³⁸¹

³⁷³ Marx, *Μοζέλα*, ό.π., σελ. 78-79.

³⁷⁴ Marx, *Μοζέλα*, ό.π., σελ. 78.

³⁷⁵ «[Α]κόμη και η ηλίου φαεινότερη πραγματικότητα εμφανίζεται ως αυταπάτη απέναντι στην πραγματικότητα που βρίσκεται στους φακέλους», *Αυτ.*, σελ. 77.

³⁷⁶ Νουτσόπουλος, *Η φιλοσοφία ως ανταποκριτής*, ό.π., σελ. 156.

³⁷⁷ *Αυτ.*, σελ. 159.

³⁷⁸ Marx, *Μοζέλα*, ό.π., σελ. 77.

³⁷⁹ *Αυτ.*

³⁸⁰ Νουτσόπουλος, *Η φιλοσοφία ως ανταποκριτής*, ό.π., σελ. 153.

³⁸¹ *Αυτ.*, σελ. 157.

Γίνεται λοιπόν σαφές, ότι η διαμεσολάβηση κοινωνίας και κράτους μέσω των ίδιων των κρατικών δομών καθίσταται αδύνατη. Το κράτος αντί να αποτελεί φορέα επίλυσης της κρίσης, συμμετέχει και το ίδιο στην κατάσταση ανάγκης. Η κρισιακή κατάσταση είναι επομένως γενική. Δεν αποτελεί μόνο μία κρίση της περιοχής του Μοζέλα, αλλά είναι ταυτόχρονα και πολιτική κρίση των κρατικών των θεσμών που αδυνατούν να προσφέρουν λύση στο πρόβλημα της ένδειας.³⁸² Η αδυναμία του κράτους μάλιστα είναι αντικειμενική, εφόσον αναπαράγεται από τη δομή των διοικητικών θεσμών και ανεξαρτήτως της πρόθεσης των εκάστοτε δρώντων.³⁸³

Η αναγνώριση της αντικειμενικής αδυναμίας του κράτους συνιστά για τον νεαρό Marx ταυτόχρονα αναγνώριση της αναγκαιότητας ενός ελεύθερου Τύπου. Διότι καθώς η σχέση κράτους και κοινωνίας δεν μπορεί να αυτοδιαμεσολαβηθεί, γεννιέται η ανάγκη ενός «τρίτου στοιχείου», που θα αναλάβει τη διαμεσολάβηση μεταξύ τους.³⁸⁴ Ο Τύπος εμφανίζεται έτσι ως αναγκαίος όρος για την επίλυση της κατάστασης ανάγκης, καθώς το κράτος αδυνατεί να πραγματώσει τον γενικό ρόλο του. Η κορύφωση της μαρξικής αντίληψης περί Τύπου συνίσταται λοιπόν στην αναγνώρισή του ως κεντρική μορφή διαμεσολάβησης μεταξύ ιδιαίτερου και γενικού στις νεωτερικές συνθήκες.³⁸⁵

Η δυνατότητα του ελεύθερου Τύπου να αναλάβει τη λειτουργία της διαμεσολάβησης συνάγεται από τα εγγενή χαρακτηριστικά του. Διότι ο Τύπος αποτελεί ένα στοιχείο «πολιτικό, χωρίς να είναι υπηρεσιακό» αλλά ταυτόχρονα και «αστικό, χωρίς να εμπλέκεται στα ιδιωτικά συμφέροντα και στην πιεστική ανάγκη τους».³⁸⁶ Ο αστικός χαρακτήρας του Τύπου συνίσταται στην άμεση σχέση του με τον λαό. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, εντός του Τύπου εκφράζονται οι λαϊκές σκέψεις και αισθήματα ακόμα και όταν λαμβάνουν έναν ανορθολογικό χαρακτήρα.³⁸⁷ Παρότι όμως ο Τύπος αποτελεί τόπο έκφρασης των λαϊκών συναισθημάτων και συμφερόντων δεν ταυτίζεται άμεσα με αυτά. Αντίθετα μέσω της ζωντανής κίνησής του, τα επιμέρους συμφέροντα «πνευματικοποιούνται».³⁸⁸ Ο αγώνας των υλικών συμφερόντων εκφράζεται μέσα στον Τύπο ως διανοητικός αγώνας, που διασφαλίζει την αλληλοαναγνώριση και τον αλληλοπεριορισμό τους. Μέσω του Τύπου επομένως τα εκάστοτε επιμέρους συμφέροντα αποκτούν τη μορφή της γενικότητας. Η διαμεσολαβητική λειτουργία αποτελεί τον πολιτικό χαρακτήρα του Τύπου.

Ο Τύπος επομένως συμπλεκόμενος και με τις δύο σφαίρες, δίχως όμως να συμμετέχει στην ιδιοτέλειά τους, εμφανίζεται ως προνομιακός τόπος διαμεσολάβησης

³⁸² Marx, *Μοζέλα*, ό.π., σελ. 80.

³⁸³ Νουτσόπουλος, *Η φιλοσοφία ως ανταποκριτής*, ό.π., σελ. 159.

³⁸⁴ Marx, *Μοζέλα*, ό.π., σελ. 81.

³⁸⁵ Kouvelakis, *Philosophy and Revolution*, ό.π., σελ. 263.

³⁸⁶ Marx, *Μοζέλα*, ό.π., σελ. 81.

³⁸⁷ Marx, «The ban on the Leibziger Allgemeine Zeitung», ό.π., σελ. 311-312.

³⁸⁸ Kouvelakis, *Philosophy and Revolution*, ό.π., σελ. 269.

μεταξύ τους. Ο ανιδιοτελής χαρακτήρα του τον καθιστά τόπο αναγνώρισης και έκφρασης του γενικού συμφέροντος της κοινωνίας.³⁸⁹

Ταυτόχρονα αίρονται εντός του Τύπου οι αντιφάσεις που χαρακτήριζαν τη λειτουργία της διοίκησης. Οι σχέσεις ιεραρχίας και αποκλεισμού -που αναπαρήγαγαν τον διαχωρισμό ενεργητικών και παθητικών πολιτών- αντικαθίστανται από σχέσεις ισότητας και περιεκτικότητας.³⁹⁰ Τόσο η διοίκηση όσο και οι διοικούμενοι εκφράζονται στον Τύπο βάσει σχέσεων ισότητας. Διότι εντός του διανοητικού αγώνα δεν νοούνται πλέον ως πρόσωπα σε σχέση υποταγής, αλλά ως «διανοητικές δυνάμεις».³⁹¹ Ως εγγύηση της διαμεσολάβησης εμφανίζεται συνεπώς η ίδια η αξιακή συγκρότηση του Τύπου, που ως φορέας των νεωτερικών αξιών ελευθερίας και ισότητας ο Τύπος μπορεί να διασφαλίσει την αναγνώριση του γενικού συμφέροντος.

Κατά συνέπεια η επίλυση της κατάστασης ανάγκης του Μοζέλα προϋποθέτει τη συγκρότηση ενός χώρου ελεύθερης δημοσιότητας. Εκφραζόμενη μέσα στον Τύπο η κατάσταση ένδειας του Μοζέλα δύναται να καταστεί «αντικείμενο της γενικής προσοχής», δηλαδή να γίνει γνωστή στο σύνολο του λαού.³⁹² Ταυτόχρονα μέσω της δημοσιότητας μπορεί η κατάσταση του λαού να φτάσει ως τέτοια «στα σκαλοπάτια του θρόνου».³⁹³ Μέσω της δημοσιότητας καθίσταται επομένως δυνατή η πληροφόρηση τόσο του λαού, όσο και κυβέρνησης σχετικά με την κατάσταση ανάγκης του Μοζέλα δίχως να διαστρεβλώνεται ο χαρακτήρας της από τη διαμεσολάβηση της διοίκησης. Σε αντίθεση με τις χωριστικές σχέσεις που παρήγαγε η κρατική διοίκηση, ο Τύπος εμφανίζεται ως «υποκείμενο της γνώσης» και λαμβάνει μία διαμεσολαβητική λειτουργία, που αίρει τη διάκριση κράτους και κοινωνίας.³⁹⁴

Υπό το πρίσμα της παραπάνω ανάλυσης μπορούμε πλέον να συνοψίσουμε τη μαρξική αντίληψη της περιόδου, σχετικά με την αναγκαιότητα του Τύπου στον πολιτικό βίο. Το κράτος συγκροτημένο ως μία σκοπιά ιδιοτέλειας δεν μπορεί να υποδεχτεί και να διαμεσολαβήσει τα εκάστοτε κοινωνικά περιεχόμενα. Επομένως καθίσταται αναγκαία η ύπαρξη ενός φορέα, ο οποίος θα μπορεί να πραγματώσει τη διαμεσολάβηση μεταξύ κοινωνικής ιδιαιτερότητας και κρατικής γενικότητας. Σε αντίθεση όμως με την εγγελιανή θεματοποίηση του ζητήματός, ο παραπάνω ρόλος δεν αποδίδεται από τον Marx στις νομοκατεστημένες τάξεις. Λόγω της ιδιοτελούς φεουδαρχικής μορφής τους, οι νομοκατεστημένες τάξεις αδυνατούν να πραγματώσουν το αίτημα διαμεσολάβησης και το συνεπαγόμενο αίτημα αυτοπραξίας του λαϊκού υποκειμένου. Αντίθετα η ανάληψη του διαμεσολαβητικού ρόλου από το κράτος και τις νομοκατεστημένες τάξεις έχει ως αναγκαίο αποτέλεσμα μία χωριστική σχέση κοινωνίας και κράτους. Ο κρατικός βίος δεν συγκροτείται έτσι ως αυτοδραστηριοποίηση του λαού, ο οποίος παραμένει παθητικός και δίχως δικαιώματα.

³⁸⁹ Νουτσόπουλος, *Η φιλοσοφία ως ανταποκριτής*, ό.π., σελ. 164.

³⁹⁰ *Αυτ.*, σελ. 165.

³⁹¹ Marx, *Μοζέλα*, ό.π., σελ. 81.

³⁹² *Αυτ.*, σελ. 82.

³⁹³ *Αυτ.*

³⁹⁴ Νουτσόπουλος, *Η φιλοσοφία ως ανταποκριτής*, ό.π., σελ. 165.

Επομένως μόνο εντός του χώρου της δημοσιότητας και μέσω του Τύπου μπορεί να πραγματοποιηθεί η αναγκαία διαμεσολαβητική διαδικασία μεταξύ ιδιαιτερότητας και γενικότητας.³⁹⁵ Η μεταφορά όμως της διαδικασίας διαμεσολάβησης από το πεδίο των κρατικών θεσμών στη δημοσιότητα έχει ουσιώδεις συνέπειες για το μαρξικό αίτημα. Σχετικά με τα ενδιαφέροντα της παρούσας εργασίας μπορούμε να περιοριστούμε σε δύο αποτελέσματα της παραπάνω μετατόπισης.

Πρώτον καθίσταται στο σημείο αυτό σαφής η δέσμευση του νεαρού Marx στη σκοπιά της μεταρρύθμισης.³⁹⁶ Παρότι το γερμανικό πολιτικό σύστημα έχει απολυταρχικό χαρακτήρα, που αίρει τη δυνατότητα πραγμάτωσης της ελευθερίας εντός του κράτους, ο Marx δεν θεματοποιεί την επανάσταση ως μορφή πραγμάτωσης των ρεπουμπλικανικών αξιών. Αντίθετα ο ρόλος της αξιακής πραγμάτωσης αποδίδεται στον Τύπο, ως μορφή διαμεσολάβησης μεταξύ κοινωνίας και κράτους.

Ο Marx κατά την περίοδο της Εφημερίδας του Ρήνου παραμένει συνεπώς δεσμευμένος στη μεταρρυθμιστική σκοπιά της γερμανικής κριτικής παράδοσης.³⁹⁷ Η δέσμευσή του στη σκοπιά της συμφιλίωσης αποκαλύπτεται και από το γεγονός, πως δεν αποδίδεται ρητά στην κυβέρνηση η πρόθεση άρσης των δικαιωμάτων των πολιτών. Συγκεκριμένα στο κείμενο περί του Μοζέλα αποδίδονται στην κυβέρνηση οι «καλύτερες προθέσεις».³⁹⁸ Αντίστοιχα και σε άλλα σημεία της μαρξικής αρθογραφίας εκφράζεται η θέση πως τα κυβερνητικά μέτρα παράγονται από την «απόλυτη πεποίθηση» της κυβέρνησης, πως δεν παραβιάζει την ισότητα των δικαιωμάτων των πολιτών.³⁹⁹ Η πρωσική κυβέρνηση επομένως δεν εμφανίζεται ακόμη ως πλήρως αντιφατική με την πραγμάτωση των αξιακών αιτημάτων της μαρξικής σκέψης.⁴⁰⁰

Η δέσμευση στη σκοπιά της μεταρρύθμισης όμως δεν συνεπάγεται και την άρνηση της δυνατότητας της επανάστασης. Αντιθέτως αναγνωρίζεται σαφώς, πως η θεμελίωση των πολιτικών δικαιωμάτων στη «θεία έμπνευση» των ανώτερων τάξεων, οδηγεί στην προσφυγή του λαού στη θεία έμπνευση, δηλαδή στην επανάσταση.⁴⁰¹ Με άλλα λόγια η άρνηση γενίκευσης των πολιτικών δικαιωμάτων από την κυβέρνηση, καθιστά πιθανή την προσφυγή του λαού σε επαναστατικά μέσα.⁴⁰² Υπό το πρίσμα αυτό ο Τύπος εμφανίζεται ως ο μόνος φορέας, που προωθώντας τη μεταρρύθμιση του

³⁹⁵ Kouvelakis, *Philosophy and Revolution*, ό.π., σελ. 261.

³⁹⁶ Νουτσόπουλος, *Η φιλοσοφία ως ανταποκριτής*, ό.π., σελ. 165.

³⁹⁷ Kouvelakis, *Philosophy and Revolution*, ό.π., σελ. 275.

³⁹⁸ Marx, *Μοζέλα*, ό.π., σελ. 79.

³⁹⁹ Karl Marx, «Communal reform and the Kölnische Zeitung», ό.π., σελ. 271.

⁴⁰⁰ Οφείλουμε βέβαια να σημειώσουμε στο σημείο αυτό, πως ήδη στο πρώτο κείμενο της περιόδου ο Marx στρέφεται ρητά εναντίον της πρωσικής κυβέρνησης, αποδίδοντάς της μία προσπάθεια απόκρυψης του απολυταρχικού χαρακτήρα της. Κατά συνέπεια τα παραπάνω παραθέματα μπορούν να κατανοηθούν ως αυτολογκρισία για αποφυγή της κρατικής λογοκρισίας. Εν πάση περιπτώσει όμως η δέσμευση στη σκοπιά της συμφιλίωσης καθιστά σαφές πως -έστω σε επίπεδο πολιτικής στρατηγικής- η μαρξική σκέψη δεν κατανοεί ακόμη την πρωσική κυβέρνηση ως απολύτως ασύμβατη με το ρεπουμπλικανικό αίτημα.

⁴⁰¹ Marx, *Ελευθεροτυπία*, ό.π., σελ. 156.

⁴⁰² Νουτσόπουλος, *Η φιλοσοφία ως ανταποκριτής*, ό.π., σελ. 103.

πολιτικού συστήματος μπορεί να οδηγήσει στην αποφυγή της επαναστατικής ανατροπής της εξουσίας.⁴⁰³

Η έννοια της μεταρρύθμισης όμως λαμβάνει πλέον ουσιωδώς διαφορετικό χαρακτήρα. Η μεταρρύθμιση συγκεκριμένα δεν εμφανίζεται στη μαρξική σκέψη ως μία άνωθεν διαδικασία, που πραγματώνεται μέσω της πράξης της κυβέρνησης. Αντιθέτως κύριο μεταρρυθμιστικό φορέα αποτελεί η κοινή γνώμη εκφραζόμενη εντός του Τύπου. Με άλλα λόγια συγκροτείται ως μεταρρύθμιση από τα κάτω με φορέα τον λαό.⁴⁰⁴

Η μετατόπιση της έννοιας της μεταρρύθμισης αποτελεί αναγκαία συνέπεια της κατανόησης του Τύπου ως βασικό συντελεστή εντός της δημοσιότητας. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω η σχέση μεταξύ γνώσης και εξουσίας κατανοείται από τον Marx ως μία άμεση σχέση του λαού με τη νοητική του παραγωγή, που εκφράζεται εντός του Τύπου.⁴⁰⁵ Η κοινή γνώμη εκφράζεται εντός του Τύπου και παράγεται αντίστοιχα από αυτόν.⁴⁰⁶ Με άλλα λόγια τα κοινωνικά περιεχόμενα εκφράζονται στον Τύπο και λαμβάνουν γενική μορφή -δηλαδή ορθολογικοποιούνται- μέσω της ζωντανής κίνησής του. Έτσι το αίτημα της μεταρρύθμισης, το οποίο εκφράζεται από τον Τύπο στον εξουσιαστικό φορέα συνίσταται στα ορθολογικοποιημένα λαϊκά αιτήματα που εκφράζονται μέσω αυτού.

Δεύτερον, η ίδια η διαδικασία διαμεσολάβησης των επιμέρους συμφερόντων με τη γενικότητα θεματοποιείται ως μία ρητά δημοκρατική διαδικασία. Διότι η ζωντανή κίνηση του Τύπου συνίσταται στην πνευματικοποίηση των επιμέρους συμφερόντων, μέσω του διανοητικού αγώνα στο εσωτερικό της δημοσιότητας. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω αφενός ο διανοητικός αγώνας πραγματώνεται σε συνθήκες ισότητας μεταξύ των πολιτών και αφετέρου δεν μπορεί να τεθεί κανένα όριο στη συμμετοχή του λαού στο πεδίο της δημοσιότητας. Συνεπώς η ίδια η διαδικασία γενίκευσης δεν εμφανίζεται ως αποτέλεσμα μίας ιεραρχικής σχέσης αποκλεισμού. Αντίθετα οι άνθρωποι λειτουργούν εντός της δημοσιότητας ως πολίτες του κράτους και με σκοπό την αναγνώριση του γενικού συμφέροντος.⁴⁰⁷

Το μαρξικό αίτημα μεταρρύθμισης συνεπώς δεν έχει μόνο σκοπό την πραγμάτωση σχέσεων ελευθερίας και ισότητας, αλλά μπορεί και να πραγματοποιηθεί μόνο μέσω σχέσεων ελευθερίας και ισότητας.⁴⁰⁸ Ο Τύπος έτσι εμφανίζεται ως κεντρικός φορέας μεταρρύθμισης, διότι αποτελεί πραγμάτωση των ρεπουμπλικανικών σχέσεων εντός του πεδίου της δημοσιότητας. Η πραγμάτωση ελεύθερων σχέσεων εντός του Τύπου

⁴⁰³ Kouvelakis, *Philosophy and Revolution*, ό.π., σελ. 273.

⁴⁰⁴ Νουτσόπουλος, *Η φιλοσοφία ως ανταποκριτής*, ό.π., σελ. 88-89.

⁴⁰⁵ Βλ. κεφάλαιο 2.2 της παρούσας εργασίας.

⁴⁰⁶ Marx, *Μοζέλα*, ό.π., σελ. 81-82.

⁴⁰⁷ Νουτσόπουλος, *Η φιλοσοφία ως ανταποκριτής*, ό.π., σελ. 165.

⁴⁰⁸ Βλ. την παρατήρηση του Κουβελάκη, πως «κάθε προσπάθεια επίλυσης του προβλήματος της μετάβασης από την αστική κοινωνία στο κράτος δίχως εκδημοκρατισμό είναι απατηλή, και καταδικασμένη σε αποτυχία» Kouvelakis, *Philosophy and Revolution*, ό.π., σελ. 255.

προκαταλαμβάνει συνεπώς τη συγκρότησή τους στο πεδίο του κράτους και αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση για αυτή.⁴⁰⁹

Η έννοια της δημοσιότητας στη μαρξική σκέψη λοιπόν συνδέεται άρρηκτα με ένα αίτημα μεταρρύθμισης. Η πραγμάτωση των φιλοσοφικών αξιών στο ιστορικό παρόν προϋποθέτει αναγκαία τη μορφή του ελεύθερου Τύπου, που φέρνει σε άμεση επαφή το πεδίο της γνώσης με τον λαό. Εκφραζόμενη εντός του Τύπου και ερχόμενη σε επαφή με τα κοινωνικά περιεχόμενα η φιλοσοφία μετατρέπεται έτσι σε πολιτική κριτική, σε ένα αίτημα μεταρρύθμισης.⁴¹⁰

⁴⁰⁹ *Αυτ.*, σελ. 263-264.

⁴¹⁰ Νουτσόπουλος, *Η φιλοσοφία ως ανταποκριτής*, ό.π., σελ. 89.

3ο Κεφάλαιο: Το κριτικό επιχείρημα περί δημοσιότητας.

Έχοντας αναπτύξει στα προηγούμενα κεφάλαια τόσο το καντιανό, όσο και το μαρξικό επιχείρημα περί δημοσιότητας, μπορούμε πλέον να στραφούμε στο κεντρικό ζητούμενο της παρούσας εργασίας. Με βάση λοιπόν τις προηγούμενες αναπτύξεις θα επιχειρηθεί η απάντηση του ερωτήματος περί της συνάφειας των δύο επιχειρημάτων. Το ερώτημα της συνάφειας θα αναπτυχθεί αναφορικά με τα κεντρικά στοιχεία της σκέψης των δύο θεωρητικών, ώστε να καταστεί εμφανής η εσωτερική σύνδεσή τους. Η θετική απάντηση στο ερώτημα της συνάφειας θα επιτρέψει επιπλέον τη νομιμοποίηση της αντιμετώπισης των δύο θεωρητικών κατασκευών ως μία συνέχεια της γερμανικής κριτικής σκέψης σχετικά με το ζήτημα της δημοσιότητας.

3.1: Η εσωτερική συνάφεια των δύο επιχειρημάτων.

Η ίδια η έκφραση ενός ερωτήματος περί συνάφειας δύο θεωρητικών κατασκευών, γεννάει βέβαια το ζήτημα της νομιμότητας μίας τέτοιας σύνδεσης. Προτού λοιπόν περάσουμε στο καθ'εαυτό ερώτημα της συνάφειας, οφείλουμε να απαντήσουμε στο ζήτημα της νομιμοποίησης της σύνδεσης των δύο επιχειρημάτων. Συγκεκριμένα πρέπει να τεθεί ένα ερώτημα, περί της δυνατότητας παράλληλης ανάγνωσης της καντιανής ανάλυσης με τη θεωρητική κατασκευή του νεαρού Marx.

Η απάντηση του παραπάνω ερωτήματος μπορεί να δοθεί από τον τρόπο με τον οποίο ο νεαρός Marx ανατρέχει στο καντιανό έργο. Αναφερθήκαμε ήδη σε προηγούμενο σημείο της παρούσας εργασίας στη μαρξική κατανόηση της έλλειψης διαφωτισμού βάσει καντιανών όρων, δηλαδή ως ανωριμότητας.⁴¹¹ Η χρήση καθαρά καντιανών μοτίβων από τον νεαρό Marx μάλιστα δεν εξαντλείται στο ζήτημα της ανωριμότητας. Δίχως μία πρόθεση εξάντλησης των αναφορών τέτοιου είδους, αρκεί μία αναφορά στα βασικά καντιανά μοτίβα που εκφράζονται στη μαρξική αρθρογραφία:

α) Στο κείμενο περί ελευθεροτυπίας, το ζήτημα της ανωριμότητας εκφράζεται μέσω του μοτίβου του βαδίσματος.⁴¹²

β) Στο *Κύριο Άρθρο* η άνωθεν εκπαίδευση εμφανίζεται ως κηδεμονία.⁴¹³

γ) Η δημοσιότητα και η αλήθεια ως φώς, σε αντίθεση με το σκοτάδι της ιδιωτικότητας.⁴¹⁴

δ) Η κριτική κατανοείται ως δικαστήριο, που γεννιέται από την ίδια την ελευθεροτυπία.⁴¹⁵

ε) Η κοπερνίκεια επανάσταση στη θεωρία περί του κράτους.⁴¹⁶

⁴¹¹ Βλ. κεφάλαιο 2 της παρούσας εργασίας.

⁴¹² Marx, *Ελευθεροτυπία*, ό.π., σελ. 133 & 153.

⁴¹³ Marx, *Κύριο Άρθρο*, ό.π., σελ. 86.

⁴¹⁴ Marx, *Παρατηρήσεις*, ό.π., σελ. 58 & 67· Marx, *Ελευθεροτυπία*, ό.π., σελ. 149.

⁴¹⁵ Marx, *Ελευθεροτυπία*, ό.π., σελ. 159.

Πρέπει βέβαια να σημειωθεί, πως η χρήση των καντιανών μοτίβων από τον Marx δεν συνεπάγεται και έναν καντιανισμό της μαρξικής σκέψης της περιόδου. Όπως τονίζει ο Κουβελάκης δείχνει μάλλον την προσπάθεια σύνδεσης του νεαρού Marx με τη διαφωτιστική παράδοση, σε αντίθεση με τον αντιδιαφωτιστικό σχετικισμό της ιστορικής σχολής του δικαίου.⁴¹⁷ Παρότι όμως δεν συνεπάγεται μία ταύτιση των δύο θεωρητικών, η χρήση καντιανών μοτίβων αποδεικνύει πως η θεωρία της δημοσιότητας του Kant αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση του μαρξικού επιχειρήματος.⁴¹⁸ Κατά συνέπεια νομιμοποιεί και την παράλληλη ανάγνωση των δύο θεωρητικών συστημάτων, που επιχειρείται στην παρούσα εργασία.

Η εγκόλπωση των καντιανών μοτίβων στο μαρξικό επιχείρημα βέβαια δεν επαρκεί για την υποστήριξη της συνάφειας των δύο θεωρητικών. Η θεμελίωση μίας τέτοιας θέσης προϋποθέτει αντίθετα την αναφορά στους κεντρικούς όρους θεωρητικοποίησης της δημοσιότητας, όπως απαντώνται στο καντιανό και το μαρξικό έργο. Για το σκοπό αυτό θα αναπτύξουμε τα σημεία συνάφειας μεταξύ των κειμένων αφενός στη συγκρότηση της έννοιας της δημοσιότητας και αφετέρου στον ρόλο που επιτελεί εντός του πολιτικού συστήματος.

Εκκινώντας από την έννοια της δημοσιότητας μπορούμε να παρατηρήσουμε, ότι τόσο ο Kant όσο και ο νεαρός Marx κατανοούν τον δημόσιο χώρο ως έναν χώρο πραγμάτωσης της ανθρώπινης ελευθερίας. Η ελευθερία θεματοποιημένη σαν ελευθερία άσκησης κριτικής αποτελεί τον περιεκτικότερο όρο για τη συγκρότηση του χώρου της δημοσιότητας.⁴¹⁹ Στη μεν καντιανή σκέψη η σύνδεση δημοσιότητας και ελευθερίας τίθεται ρητά στην ανάλυση της έννοιας της δημόσιας χρήσης του Λόγου, ενώ ο Marx θέτει την ελευθερία ως αναγκαίο χαρακτήρα του Τύπου. Εντός της δημοσιότητας λοιπόν ο άνθρωπος εκφράζει ελεύθερα τις διανοητικές του δυνάμεις κοινωνικά, ώστε να επιτευχθεί η αναγνώριση της αλήθειας.

Συνέπεια της παραπάνω σύνδεση μεταξύ της ελευθερίας της δημόσιας κριτικής και της αλήθειας είναι η ταύτιση του πεδίου της δημοσιότητας με το πεδίο της γνώσης. Αντίστροφα αναγνωσμένη, η σχέση των δύο διαδικασιών αναδεικνύει τον αναγκαίο δημόσιο χαρακτήρα της γνώσης στις νεωτερικές συνθήκες. Η αναγνώριση της αλήθειας θεματοποιείται έτσι στην κριτική διαφωτιστική σκέψη ως μία διαδικασία αναγκαία κοινωνική. Ο άνθρωπος μπορεί να αναγνωρίσει την αλήθεια και να προωθήσει τη γνώση του μόνο ερχόμενος σε επαφή με άλλους ανθρώπους στο πεδίο της δημοσιότητας.

Στο καντιανό έργο, ο κοινωνικός χαρακτήρας της γνώσης αποτελεί μία από τις θεμελιώδεις προκείμενες του κριτικού επιχειρήματος. Η ανθρώπινη σκέψη προϋποθέτει για τον Kant αναγκαία δομές δημοσιοποίησής της και επικοινωνίας των ανθρώπων. Η άρση της δυνατότητας δημόσιας κοινοποίησης της σκέψης εμφανίζεται

⁴¹⁶ Marx, *Κύριο Άρθρο*, ό.π., σελ. 94.

⁴¹⁷ Kouvelakis, *Philosophy and Revolution*, ό.π., σελ. 247.

⁴¹⁸ Βλ. και Νουτσόπουλος, *Η φιλοσοφία ως ανταποκριτής*, ό.π., σελ. 65.

⁴¹⁹ Προϋποτίθεται βέβαια εδώ η διάκριση της καντιανής από τη μαρξική έννοια της κριτικής, που αναπτύχθηκε σε προηγούμενο σημείο της παρούσας εργασίας. Βλ. κεφάλαιο 2.1.

συνεπώς ως άρση της ελευθερίας της σκέψης.⁴²⁰ Η σχέση αυτή συνεπάγεται αντίστροφα, ότι μόνο τα γνωσιακά περιεχόμενα που εκφράζονται δημόσια και υφίστανται ελεύθερη κριτική μπορούν να χαρακτηριστούν ως αληθή.⁴²¹ Αντιστοίχως η μαρξική σκέψη θεματοποιώντας τη δημοσιότητα ως αναγκαίο όρο για την κριτική, λαμβάνει ως προϋπόθεση τον δημόσιο χαρακτήρα της γνώσης.⁴²² Επομένως, ανεξαρτήτως των ορίων που τίθενται στο πεδίο της δημοσιότητας από τον εκάστοτε θεωρητικό, στον πυρήνα των αναλύσεων ενυπάρχει μία κοινή αντίληψη, που συνοψίζεται στην ταύτιση του πεδίου της γνώσης στις νεωτερικές συνθήκες με τον χώρο δημόσιας έκφρασης του λόγου.

Η παραπάνω ταύτιση αναδεικνύει και ένα από τα ισχυρότερα σημεία συνάφειας των δύο επιχειρημάτων. Ταυτίζοντας τη γνώση με τον δημόσιο κριτικό έλεγχο της, η κριτική σκέψη εκφράζει το αίτημα έλλογου ελέγχου κάθε αξίωσης αλήθειας. Η νομιμοποίηση τόσο των γνωσιακών περιεχομένων, όσο και των κυβερνητικών αποφάσεων δεν μπορεί να ανάγεται σε ανορθολογικούς όρους όπως η κυβερνητική δύναμη επιβολής και ο μυστικισμός. Αντίθετα η νομιμοποίησή τους προϋποθέτει τον δημόσιο έλεγχο τους με κριτή τον Λόγο.

Επομένως οι εκάστοτε αξιώσεις αλήθειας εκφράζονται στο πεδίο της δημοσιότητας ως διενέξεις μεταξύ αποκλινομένων διανοητικών θέσεων. Πρέπει βέβαια να τονιστεί ότι η θεωρητικοποίηση του τύπου της διένεξης διαφέρει μεταξύ των δύο θεωρητικών. Ο μεν Kant θεματοποιεί το πανεπιστήμιο ως προνομιακό τόπο κριτικού ελέγχου των εξουσιαστικών αποφάσεων. Η διένεξη δεν κατέρχεται στο πεδίο της λαϊκής δημοσιότητας, αλλά περιορίζεται στον καθ'εαυτό γνωσιακό θεσμό της νεωτερικότητας, ώστε να διασφαλιστεί ο ορθολογικός χαρακτήρας της. Αντίθετα ο Marx θέτοντας τον διανοητικό αγώνα εντός της λαϊκής δημοσιότητας εκφράζει ένα αίτημα άμεσης αναφοράς της γνώσης στην αστική κοινωνία. Η θεωρητική κριτική αποκτά έτσι στη μαρξική σκέψη έναν ρητά πολιτικό χαρακτήρα.⁴²³

Η διαφορά των δύο επιχειρημάτων δεν έγκειται βέβαια στον τελικό αποδέκτη των αληθών γνωσιακών περιεχομένων, αλλά στους φορείς που διαμεσολαβούν τη σχέση του λαού με το πεδίο της γνώσης. Διότι σαφής σκοπός και του καντιανού συστήματος είναι η διαμεσολάβηση του λαού από τα ορθολογικά περιεχόμενα της γνώσης. Ένα τέτοιο αίτημα μπορεί ήδη να αναγνωριστεί στη δεύτερη έκδοση της *Κριτικής του Καθαρού Λόγου*, όπου ασκείται κριτική στον δογματισμό καθώς τα διδάγματά του «δεν έφτασαν ποτέ στο ευρύ κοινό» και δεν «μπόρεσαν να ασκήσουν την παραμικρή επίδραση στις πεποιθήσεις του».⁴²⁴ Η άσκηση επιρροής στον «πολύ κόσμος»⁴²⁵ αναγνωρίζεται έτσι ως εγγενής στόχος του συνολικού καντιανού θεωρητικού

⁴²⁰ Immanuel Kant, «Τι σημαίνει προσανατολίζομαι στη σκέψη;», στο Γιαννης Πίσσης (μτφρ.), *Μικρά φιλοσοφικά Ι. Ιμάνουελ Καντ. Τέσσερα δοκίμια κριτικής φιλοσοφίας*, Νήσος, Αθήνα: 2012, σελ. 56-57.

⁴²¹ Kant, *ΚΚΑ*, ό.π., σελ. 28.

⁴²² Marx, *Ελευθεροτυπία*, ό.π., σελ. 159.

⁴²³ Νουτσόπουλος, *Η φιλοσοφία ως ανταποκριτής*, ό.π., σελ. 65.

⁴²⁴ Kant, *ΚΚΑ*, ό.π., σελ. 58.

⁴²⁵ *Αυτ.*, σελ. 59.

συστήματος.⁴²⁶ Σε αντίθεση όμως με τον νεαρό Marx, ο Kant θεωρητικοποιεί την επιρροή αυτή ως αναγκαία διαμεσολαβημένη από το πεδίο της εξουσίας.

Ανεξαρτήτως πάντως του ζητήματος της διαμεσολάβησης και της συνεπαγόμενης οριοθέτησης, στην έννοια της δημοσιότητας αποδίδονται από τους δύο θεωρητικούς κοινός καθορισμοί. Αφενός ο δημόσιος χώρος χαρακτηρίζεται από σχέσεις ελευθερίας και ισότητας. Εντός του χώρου της δημοσιότητας δεν εμφανίζονται ιεραρχικές σχέσεις, αλλά όλοι οι συμμετέχοντες κατανοούνται ως φορείς του Λόγου και συνεπώς ως ίσοι. Αφετέρου ενέχεται εντός της δημοσιότητας ένα αίτημα γενικότητας. Τιθέμενη σε αντίθεση με το κλασικό φιλελεύθερο επιχείρημα, η γερμανική κριτική παράδοση δεν κατανοεί τη δημοσιότητα ως χώρο απλής έκφρασης γνώμης και υποστήριξης επιμέρους συμφερόντων. Αντίθετα οι άνθρωποι εκφράζονται μέσα στη δημοσιότητα για τον μεν Kant ως «κοσμοπολίτες»,⁴²⁷ ενώ σύμφωνα με τον Marx ως «διανοητικές δυνάμεις» και με σκοπό την αναγνώριση του γενικού συμφέροντος της κοινωνίας.⁴²⁸

Η παραπάνω θεματοποίηση της έννοιας της δημοσιότητας ως ενός πεδίου άσκησης κριτικής βάσει σχέσεων ελευθερίας και ισότητας αποτελεί κοινό χαρακτηριστικό των δύο θεωρητικών κατασκευών. Επιπλέον επιτρέπει την αναγνώριση της δημοσιότητας ως πεδίου πραγμάτωσης του διαφωτιστικού αιτήματος, θέση που εκφράζεται και από τους δύο στοχαστές.

Σχετικά με το ζήτημα του διαφωτισμού μπορούν να αναγνωριστούν δύο κεντρικά σημεία συνάφειας του καντιανού και του μαρξικού επιχειρήματος. Αφενός ο διαφωτισμός στα πλαίσια της κριτικής σκέψης δεν θεματοποιείται ως απλή συσσώρευση γνώσης και άρσης των προκαταλήψεων. Η διάκριση αυτή αναπτύχθηκε ήδη εκτεταμένα σχετικά με το έργο του Kant.⁴²⁹ Η αντίστοιχη αντίληψη όμως μπορεί να ανασυγκροτηθεί και στο μαρξικό έργο. Συγκεκριμένα εκφράζοντας τη θέση πως «[η φιλοσοφία] δεν απαιτεί πίστη στα αποτελέσματά της αλλά απαιτεί τη δοκιμασία της αμφισβήτησης»,⁴³⁰ ο Marx φαίνεται να αιτείται μία διάχυση του φιλοσοφικού τρόπου σκέψης στο κοινωνικό σύνολο.⁴³¹ Ο διαφωτισμός επομένως δεν συνίσταται στην απόκτηση γνώσεων, αλλά σε μία μεταβολή του τρόπου σκέψης με στόχο την αναγνώριση της αλήθειας. Συνίσταται με άλλα λόγια στη μετάβαση από μία επιμέρους σκοπιά στη γενική σκοπιά του κοσμοπολίτη που εκφράζει η φιλοσοφία. Πέραν των εκάστοτε διαφορών στη νοηματοδότηση της κίνησης προς τη γενικότητα, είναι σαφές ότι η μαρξική θεματοποίηση του διαφωτισμού έλκει στενή συγγένεια με τις αντίστοιχες καντιανές αναπτύξεις.

⁴²⁶ Το παραπάνω αίτημα βέβαια δεν συνεπάγεται την ενασχόληση του ίδιου του λαού με τις θεωρητικές κατασκευές των σχολών. Αντίθετα η φιλοσοφία «παραμένει πάντα ο αποκλειστικός θεματοφύλακας μίας επιστήμης ωφέλιμης στο κοινό, έστω και αν αυτό δεν το γνωρίζει». *Αυτ.*, σελ. 59-60.

⁴²⁷ Kant, *Διαφωτισμός*, ό.π., σελ. 3. Βλ. και Marx, *Κύριο Άρθρο*, ό.π., σελ. 89 όπου ο χαρακτήρας του κοσμοπολίτη αναφέρεται στις φιλοσοφικές ιδέες.

⁴²⁸ Marx, *Μοζέλα*, ό.π., σελ. 81-82.

⁴²⁹ Βλ. κεφάλαιο 1.1 της παρούσας εργασίας.

⁴³⁰ Marx, *Κύριο Άρθρο*, ό.π., σελ. 90.

⁴³¹ Καθώς η κριτική αποτελεί την κύρια φιλοσοφική πράξη, βλ. κεφάλαιο 2.1 της παρούσας εργασίας.

Αφετέρου, εφόσον ο διαφωτισμός δεν συνίσταται στην απόκτηση γνώσεων, πρέπει να απορριφθεί και κάθε αίτημα προώθησης του διαφωτισμού μέσω της άνωθεν εκπαίδευσης του λαού. Απορρίπτεται συνεπώς κάθε σχέση κηδεμονίας, χάριν της ελεύθερης δραστηριοποίησης του ατόμου στο πεδίο της δημοσιότητας. Ο διαφωτισμός έτσι νοείται ως μία διαδικασία αλληλοεκπαίδευσης των ανθρώπων, η οποία κατά συνέπεια είναι αναγκαία κοινωνική. Τόσο το καντιανό αίτημα ελευθερίας δημόσιας χρήσης του Λόγου, όσο και το μαρξικό αίτημα ελευθεροτυπίας στοχεύουν στην πραγμάτωση του διαφωτισμού μέσω της ελεύθερης πράξης των ατόμων στον δημόσιο χώρο. Οι αξιακές προκειμένες της έννοιας της δημοσιότητας εκφράζονται έτσι στον κοινωνικό χώρο ως πραγμάτωση του διαφωτισμού.

Αντίστροφα κάθε εξωτερική παρέμβαση στο χώρο της δημοσιότητας εμφανίζεται ως διαστρέβλωση του αξιακού περιεχομένου της, που έχει ως αποτέλεσμα την προαγωγή σχέσεων απαξίας.⁴³² Ο αποκλεισμός της εξουσιαστικής επιβολής από τη δημοσιότητα εμφανίζεται ως όρος δυνατότητας για την πραγμάτωση του διαφωτισμού. Ανεξαρτήτως της εκάστοτε οριοθέτησής της σχέσης γνώσης και εξουσίας, ο διαχωρισμός και η συνύπαρξη των δύο σφαιρών τίθεται επομένως ως αναγκαίος όρος για τη συγκρότηση ενός πεδίου δημοσιότητας.

Καθίσταται λοιπόν σαφές, ότι σε κεντρικά σημεία του επιχειρήματος περί δημοσιότητας μπορεί να αναγνωριστεί μία σαφής σχέση ανάμεσα στις καντιανές και τις μαρξικές αναπτύξεις. Υπό το πρίσμα των παραπάνω αναλύσεων γίνεται έτσι εφικτή η ανάπτυξη του κεντρικού στοιχείου συνάφειας των δύο επιχειρημάτων, σχετικά με τον ρόλο που αποδίδεται στη δημοσιότητα στις σύγχρονες συνθήκες. Συγκεκριμένα θα υποστηρίξουμε, πως τόσο για τον Kant όσο και για τον Marx η δημοσιότητα αποτελεί το κύριο μέσο πραγμάτωσης των φιλοσοφικών αξιών στην ιστορία.

Σχετικά με το παρόν ζήτημα οφείλουμε καταρχάς να αναφερθούμε στη σχέση μεταξύ δημοσιότητας και φιλοσοφίας. Αναφέρθηκε ήδη παραπάνω η ταύτιση της δημοσιότητας με το πεδίο της γνώσης. Εφόσον η φιλοσοφία αποτελεί τον κύριο φορέα της έλλογης γνώσης,⁴³³ καθίσταται σαφές ότι η φιλοσοφική σκέψη δεν μπορεί παρά να εκφράζεται στο πεδίο της δημοσιότητας. Επομένως και οι δύο θεωρητικοί εκλαμβάνουν τη φιλοσοφία ως βασικό περιεχόμενο, που πρέπει να εκφραστεί στον δημόσιο χώρο.

Η σχέση αυτή φιλοσοφίας και δημοσιότητας μας επιτρέπει δύο συμπεράσματα σχετικά με τα ενδιαφέροντα της παρούσας εργασίας. Καταρχάς μέσω της παραπάνω σχέσης μπορεί το αίτημα του διαφωτισμού να αναγνωριστεί ως ένα αίτημα πραγμάτωσης της φιλοσοφίας. Ήδη υπαινίχθηκε παραπάνω ένας τέτοιος χαρακτήρας

⁴³² Βλ. τις αναλύσεις του Kant περί ανωριμότητας και την μαρξική έννοια του όχλου, όπως έχουν αναλυθεί σε προηγούμενα σημεία της παρούσας εργασίας.

⁴³³ Σχετικά με τη θέση αυτή στο μαρξικό έργο βλ. Marx, *Κύριο Άρθρο*, ό.π., σελ. 90, όπου η δράση του ελεύθερου Λόγου ταυτίζεται με τη φιλοσοφία. Αντίστοιχα στον Kant ο Ορθός Λόγος ορίζεται ως ικανότητα αυτόνομης κρίσης και αποδίδεται ως σκοπός της φιλοσοφικής σχολής, Kant, *Διένεξη*, ό.π., σελ. 123-125.

του διαφωτισμού στη μαρξική ανάλυση. Αντίστοιχα όμως και ο Kant θεματοποιώντας τη δημόσια χρήση του Λόγου ως άσκηση κριτικής βάσει μίας γενικής και αμερόληπτης σκοπιάς, εγγράφει εντός του χώρου της δημοσιότητας τα βασικά χαρακτηριστικά του φιλοσοφικού λόγου.⁴³⁴ Υπό αυτό το πρίσμα μπορεί να υποστηριχθεί, πως η ίδια η συγκρότηση ενός χώρου δημοσιότητας αποτελεί μία θεσμοποίηση των όρων του φιλοσοφικού στοχασμού στο πεδίο της πραγματικότητας. Ο διαφωτισμός εμφανίζεται έτσι ως πραγμάτωση της έλλογης ελευθερίας, που περιέχεται ως αξιακό αίτημα στον φιλοσοφικό λόγο. Η έξοδος από την ανωριμότητα είναι ταυτόχρονα κίνηση προς τον φιλοσοφικό στοχασμό και τις περιεχόμενες εντός του αξίες.

Η συγκρότηση της φιλοσοφίας εντός του πεδίου της δημοσιότητας επιτρέπει αφετέρου τη συσχέτισή της με το πεδίο άσκησης εξουσίας. Εκφραζόμενη εντός του πεδίου της δημοσιότητας η φιλοσοφική σκέψη έρχεται σε επαφή με τον φορέα της εξουσίας, εκφράζοντας ένα αίτημα δέσμευσης του κράτους στις γενικές φιλοσοφικές αξίες. Πρέπει βέβαια να σημειωθεί πως η σχέση γνώσης και εξουσίας δεν θεματοποιείται με ταυτόσημο τρόπο στα δύο επιχειρήματα. Στο μεν καντιανό έργο η φιλοσοφία απευθύνεται άμεσα στην εξουσία «πλήρης σεβασμού»,⁴³⁵ ενώ ο νεαρός Marx κατανοεί τη σχέση ως έμμεση και διαμεσολαβημένη από τη σχέση του πεδίου της γνώσης με τον λαό.⁴³⁶

Ανεξαρτήτως του ζητήματος της διαμεσολάβησης, ο χώρος της δημοσιότητας εμφανίζεται πάντως ως το πεδίο έκφρασης του φιλοσοφικού αιτήματος μεταρρύθμισης. Διότι τόσο ο Kant όσο και ο νεαρός Marx απορρίπτουν την επαναστατική βία ως λυσιτελή τρόπο πραγμάτωσης του ρεπουμπλικανικού αιτήματος. Αντίστοιχα απορρίπτεται και η πλήρης ταύτιση γνώσης και εξουσίας. Η μεταρρύθμιση του κράτους μέσω της λειτουργίας της ελεύθερης δημοσιότητας εμφανίζεται συνεπώς ως αναγκαίος όρος για την πραγμάτωση της ανθρώπινης ελευθερίας στο ιστορικό παρόν. Η φιλοσοφία κατανοείται ως κεντρικός όρος της διαδικασίας μεταρρύθμισης, καθώς συγκροτεί μία σχέση μεταξύ του φορέα της εξουσίας και της ορθολογικοποιημένης εντός της δημοσιότητας κοινής γνώμης του λαού.

Η συνάφεια μεταξύ της καντιανής και της μαρξικής θεώρησης περί δημοσιότητας επομένως, δεν αναγνώριζεται μόνο σε πλευρές της συγκρότησης της έννοιας της δημοσιότητας αλλά κυρίως στον διαφωτιστικό και μεταρρυθμιστικό ρόλο, που καλείται να επιτελέσει. Η δημοσιότητα κατανοείται και στις δύο περιπτώσεις ως η μορφή πραγμάτωσης των φιλοσοφικών αξιών ελευθερίας και ισότητας στο ιστορικό παρόν.

⁴³⁴ Για το χαρακτήρα του δημόσιου Λόγου βλ. Kant, *Διαφωτισμός*, ό.π., σελ. 3 και αντίστοιχα για τον φιλοσοφικό λόγο βλ. Kant, *Διένεξη*, ό.π., σελ. 123-127 και Kant, *Αιώνια Ειρήνη*, ό.π., σελ. 103-105.

⁴³⁵ Kant, *Διένεξη*, ό.π., σελ. 251.

⁴³⁶ Νουτσόπουλος, *Η φιλοσοφία ως ανταποκριτής*, ό.π., σελ. 88-89.

3.2: Η συνέχεια του κριτικού επιχειρήματος.

Βάσει των παραπάνω αναλύσεων νομιμοποιείται η κεντρική θέση της παρούσας εργασίας περί εσωτερικής συνάφειας του καντιανού και του μαρξικού επιχειρήματος δημοσιότητας. Η συνάφεια εμφανίζεται σαφώς στην κατανόηση της δημοσιότητας, αφενός ως χώρου πραγμάτωσης της ελευθερίας και αφετέρου ως αναγκαίου μέσου για τη μεταρρύθμιση του πολιτικού συστήματος και την προσέγγιση του ρεπουμπλικανισμού. Η αναγνώριση της συνάφειας βέβαια γεννάει ταυτόχρονα ένα ερώτημα σχετικά με τη σχέση των δύο επιχειρήματων.

Αναφορικά με το ζήτημα αυτό πρέπει να τονιστεί ξανά, ότι η ύπαρξη συνάφειας δεν συνεπάγεται και μία ταύτιση της σκέψης του νεαρού Marx με το καντιανό σύστημα. Όπως επιχειρήθηκε να φανεί κατά την ανάλυση της μαρξικής μεθοδολογίας, η μαρξική μέθοδος δεν μπορεί να ταυτιστεί με την καντιανή. Αντίθετα συντάσσεται ως άρνηση της δυνατότητας της φορμαλιστικής μεθόδου του Kant να οδηγήσει στην πραγμάτωση των φιλοσοφικών αξιών. Ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1830 έχει δηλωθεί ρητά η μαρξική απομάκρυνση από τον καντιανισμό και η υιοθέτηση της εγελιανής μεθόδου. Κατά συνέπεια η σχέση μεταξύ των δύο θεωρητικών δεν μπορεί να συνίσταται σε έναν καντιανισμό του νεαρού Marx.

Η σχέση του Marx με το καντιανό επιχείρημα μπορεί μάλλον να κατανοηθεί καλύτερα, ως μία προσπάθεια εγκόλπωσης της καντιανής αντίληψης περί δημοσιότητας στη μαρξική ανάλυση.⁴³⁷ Σε μία τέτοιου είδους σχέση δείχνουν να συντείνουν τόσο η χρήση καντιανών μοτίβων, όσο και η συμφωνία με την καντιανή αντίληψη πραγμάτωσης της φιλοσοφίας μέσω του χώρου της δημοσιότητας. Μπορεί λοιπόν να υποστηριχτεί, πως ο νεαρός Marx συντάσσεται αφενός με τους στόχους του καντιανού κριτικού επιχειρήματος, αντιλαμβανόμενος αφετέρου την αδυναμία πραγμάτωσής τους μέσω της καντιανής μεθόδου. Το μαρξικό επιχείρημα περί δημοσιότητας μπορεί να κατανοηθεί έτσι ως προσπάθεια επίλυσης των αντιφάσεων του καντιανού επιχειρήματος, μέσω της ένταξής του στη μαρξική μέθοδο της περιόδου.⁴³⁸

Το βασικό έλλειμμα της καντιανής θεωρίας δημοσιότητας φαίνεται να είναι η αναγκαία αναπαραγωγή της σχέσης ενεργητικού και παθητικού πολίτη εντός του πεδίου της δημοσιότητας. Θέτοντας -έστω και υπό άρση- όρια στην ελευθερία δημόσιας χρήσης του Λόγου, η καντιανή σκέψη αδυνατεί να διασφαλίσει την πραγμάτωση της ελευθερίας, αποδίδοντάς τη σε ένα αβέβαιο και αόριστο μέλλον. Μεταφέροντας το αίτημα πραγμάτωσης των φιλοσοφικών αξιών από το πεδίο του πανεπιστημίου στον ελεύθερο Τύπο και θέτοντας το πεδίο της γνώσης σε άμεση σχέση με τον λαό, ο Marx επιχειρεί να διασώσει τη δυνατότητα πραγμάτωσης της ελευθερίας στο ιστορικό παρόν. Η πλήρης ελευθερία του πεδίου της δημοσιότητας

⁴³⁷ Η αντίληψη της μαρξικής σκέψης ως λύσης στις «απορίες» της καντιανής θεωρίας εκφράζεται υπό σχετικά διαφορετικό πρίσμα και από τον Κουβελάκη. Βλ. Kouvelakis, *Philosophy and Revolution*, ό.π., σελ. 264-265.

⁴³⁸ Δίχως να μπορεί να αγνοηθεί βέβαια η επιρροή της εγελιανής αντίληψης περί δημοσιότητας στη σκέψη του νεαρού Marx. Βλ. Νουτσόπουλος, *Η φιλοσοφία ως ανταποκριτής*, ό.π., σελ. 85-90.

και η δημοκρατική οργάνωσή του προκύπτουν επομένως για τον Marx ως αναγκαίες μετατοπίσεις για την πραγμάτωση του διαφωτισμού.⁴³⁹

Η άρνηση όμως των ορίων της δημοσιότητας από τον Marx δεν συνεπάγεται και μία απόρριψη των στόχων της καντιανής θεωρίας. Διότι όπως αναλύθηκε και σε προηγούμενο σημείο της παρούσας εργασίας, τα όρια στη δημοσιότητα τίθενται από τον Kant ως υπό άρση.⁴⁴⁰ Η κατανόηση των ορίων της δημοσιότητας ως δυναμικά και η σύνδεσή τους με την πραγμάτωση του διαφωτισμού καθιστά σαφές, πως ήδη στην καντιανή ανάλυση ο λαός δεν θεματοποιείται ως ένας μόνο παθητικός αποδέκτης των διδαγμάτων των σχολών. Αντίθετα τα όρια στη δημοσιότητα καθορίζονται δυναμικά από την ίδια την ελεύθερη πράξη του ανθρώπου εντός της, που ανακτά την ελευθερία του, εξερχόμενος σταδιακά από την ανωριμότητα. Κατά συνέπεια το καντιανό σύστημα της δημοσιότητας δεν συγκροτείται ως προνόμιο των ειδημόνων. Αντίθετα προσδοκάται ρητά η γενίκευση του δικαιώματος συμμετοχής στη δημοσιότητα ως όρος για την πραγμάτωση της αυτονομίας του ανθρώπου σε όλα τα πεδία της δραστηριότητάς του.

Υπό το πρίσμα αυτό οι στόχοι της καντιανής ανάλυσης δεν αποκλίνουν από την αντίστοιχη σκοποθεσία του νεαρού Marx. Μπορεί συνεπώς να γίνει λόγος για μία συνέχεια της κριτικής σκέψης αναφορικά με το ζήτημα της δημοσιότητας στην καντιανή και τη μαρξική ανάλυση. Η κεντρικότητα του ζητήματος της δημοσιότητας τόσο για τον Kant όσο και για τον νεαρό Marx μπορεί να θεωρηθεί έτσι ως αποτέλεσμα ενός κοινού ερωτήματος στον πυρήνα της διαφωτιστικής κριτικής σκέψης στην Γερμανία, σχετικά με τη δυνατότητα αξιακής πλήρωσης της πραγματικότητας δίχως την προσφυγή σε βίαια επαναστατικά μέσα. Η έννοια της δημοσιότητας αποκαλύπτεται έτσι ως κύρια μορφή πραγμάτωσης των φιλοσοφικών αξιών, αναδεικνύοντας ταυτόχρονα και τα όρια μίας τέτοιας διαδικασίας.

⁴³⁹ Για την απόρριψη των καντιανών ορίων της δημοσιότητας βλ. Kouvelakis, *Philosophy and Revolution*, ό.π., σελ. 250-251.

⁴⁴⁰ Βλ. κεφάλαιο 1.2 της παρούσας εργασίας.

Αντί επιλόγου: Η αλυσιτέλεια της δημοσιότητας.

Θεωρώ πως η παραπάνω ανάλυση απαντά επαρκώς το κεντρικό ερώτημα της παρούσας εργασίας. Η κοινή κατανόηση του χώρου της δημοσιότητας ως μέσου πραγμάτωσης του φιλοσοφικού αιτήματος μεταρρύθμισης επιτρέπει την αναγνώριση μίας εσωτερικής συνάφειας του καντιανού με το μαρξικό επιχείρημα παρά τις μεθοδολογικές διαφορές μεταξύ τους. Η δυνατότητα πραγμάτωσης του ρεπουμπλικανικού αιτήματος ελευθερίας δεσμεύεται συνεπώς στα πλαίσια της κριτικής διαφωτιστικής σκέψης της περιόδου, από την απαρεμπόδιστη λειτουργία ενός χώρου δημοσιότητας. Εντός του δημοσίου χώρου αναμένεται να πραγματοποιηθεί το αίτημα συνεχούς προόδου και μεταρρύθμισης, μέσω της διαμεσολάβησης της εξουσίας και του λαού από τα διαφωτιστικά γνωσιακά περιεχόμενα.

Η παραπάνω συνάφεια επιτρέπει να γίνει λόγος και για μία συνέχεια της κριτικής σκέψης στο ζήτημα της δημοσιότητας. Στα πλαίσια της καντιανής σκέψης το αίτημα δημοσιότητας αποδίδεται καταρχάς στον χώρο του πανεπιστημίου, ώστε να διαμεσολαβήσει τα εξουσιαστικά περιεχόμενα. Ακόμα και μία ατελώς ρεπουμπλικανική κυβέρνηση δεν εμφανίζεται ως ασύμβατη με το διαφωτιστικό αίτημα, εφόσον αυτοπεριορίζεται από την αρχή του κοινωνικού συμβολαίου. Το καντιανό αίτημα μεταρρύθμισης δεν προϋποθέτει συνεπώς -καταρχάς- τη λαϊκή συμμετοχή στην άσκηση της πολιτικής, αλλά μόνο τη δέσμευση του κυρίαρχου στους *a priori* όρους του δικαίου. Αντίθετα κατά τη στιγμή της κορύφωσής του στη μαρξική ανάλυση, το επιχείρημα περί δημοσιότητας αποκτά έναν ρητά δημοκρατικό χαρακτήρα. Η μεταρρύθμιση του πολιτικού συστήματος εμφανίζεται πλέον ως εφικτή, μόνο εφόσον εντός της δημοσιότητας εκφράζονται τα πραγματικά λαϊκά αιτήματα με αναφορά στον φορέα της εξουσίας. Η αναβάθμιση της σημασίας του Τύπου εμφανίζεται έτσι ως εκδημοκρατισμός του πεδίου της δημοσιότητας, ώστε να διασφαλιστεί η πραγμάτωση των φιλοσοφικών αξιών.

Πρέπει βέβαια να τονιστεί, πως και οι δύο εκδοχές του επιχειρήματος περί μεταρρύθμισης μέσω της δημοσιότητας αποτελούν έκφραση του γερμανικού δρόμου προς τον ρεπουμπλικανισμό. Ελλείπει ενός ισχυρού κοινωνικού υποκειμένου, το οποίο θα μπορούσε να πραγματώσει το ρεπουμπλικανικό αίτημα -όπως στην Γαλλία-, η γερμανική θεωρία στρέφεται στο αίτημα γνωσιακής πρόοδου της κοινωνίας ως φορέα της μεταρρύθμισης. Η ιδιαιτερότητα της γερμανικής σκέψης εμφανίζεται έτσι στη θεματοποίηση του πεδίου της δημοσιότητας -ως πεδίου της γνώσης- ως κεντρικού όρου για την πραγμάτωση του ρεπουμπλικανισμού. Υπό το πρίσμα αυτό, βασικός φορέας διασφάλισης της πραγμάτωσης του αιτήματος ελευθερίας εμφανίζεται να είναι η ίδια η φιλοσοφική σκέψη εκφραζόμενη στον δημόσιο χώρο.⁴⁴¹

Εν πάση περιπτώσει το τέλος της ενασχόλησης του Marx με την Εφημερίδα του Ρήνου σηματοδοτεί και το τέλος του επιχειρήματος πραγμάτωσης της μεταρρύθμισης μέσω της δημοσιότητας: αναφορικά τουλάχιστον με την παράδοση σκέψης που

⁴⁴¹ Γκιούρας, «Εισαγωγή», ό.π., σελ. 72.

τέθηκε στο επίκεντρο της παρούσας εργασίας. Το κλείσιμο της Εφημερίδας του Ρήνου από τη λογοκρισία αναδεικνύει για τον Marx και την αποτυχία του χώρου της δημοσιότητας ως φορέα της μεταρρύθμισης. Διότι εφόσον η εξουσία μπορούσε να ασκήσει απόλυτο έλεγχο στον Τύπο, τότε αυτός δεν μπορούσε να συγκροτηθεί ως αποτελεσματικός φορέας άσκησης κριτικής και πολιτικό υποκείμενο της μεταρρύθμισης. Η αλυσιτέλεια του αιτήματος μεταρρύθμισης ανάγκασε τη μαρξική σκέψη να αναζητήσει ένα άλλο κοινωνικό υποκείμενο ικανό να πραγματοποιήσει το αίτημα της ελευθερίας στον ιστορικό χρόνο.

Αξίζει να αναφερθεί έστω και στα πλαίσια του επιλόγου, πως ήδη ο Kant εξέφραζε αμφιβολίες για τη δυνατότητα μεταρρύθμισης μέσω της δημοσιότητας. Οι αμφιβολίες αυτές τίθενται με ρητό τρόπο στο κείμενο της *Διένεξης*, που αποτελεί άλλωστε και ένα από τα τελευταία έργα που επιμελήθηκε ο ίδιος ο Kant.⁴⁴² Συγκεκριμένα στα πλαίσια της προβληματικής περί της δυνατότητας πρόοδου προς το καλύτερο, ο Kant αναγνωρίζει πως η πρόοδος είτε μέσω μίας πράξης του λαού, είτε της κυβέρνησης εμφανίζεται ως αμφίβολη. Ο λαός αφενός αναμένει από την κυβέρνηση να αναλάβει την εκπαίδευσή του. Η κυβέρνηση αφετέρου δεν μπορεί να διαθέσει πόρους για την εκπαίδευση διότι αφιερώνει όλους τους πόρους του στη διεξαγωγή του πολέμου. Μία τέτοια κατάσταση «δύσκολα αφήνει ελπίδα για την ποθούμενη επιτυχία [της πρόοδου]».⁴⁴³

Ενόψει του παραπάνω ζητήματος ο Kant στρέφεται σε μία τελεολογική σκοπιά ως διασφάλιση της πραγμάτωσης των αξιών στον ιστορικό χρόνο. Η τελεολογική σκοπιά βασίζεται στον «ηθικό χαρακτήρα» του ανθρώπινου γένους, όπως αναγνωρίζεται στον ενθουσιασμό του κοινού για το γεγονός της Γαλλικής Επανάστασης.⁴⁴⁴ Υπό το πρίσμα αυτού του ηθικού χαρακτήρα η ανθρώπινη ιστορία μπορεί να αναγνωστεί πλέον ως συνεχής αυθυπαίτια πρόοδος προς την πραγμάτωση των ηθικών αξιών.⁴⁴⁵ Καθίσταται έτσι εφικτή η πρόβλεψη, ότι τα ηθικά περιεχόμενα της επανάστασης θα πραγματοποιθούν στον ιστορικό χρόνο, ακόμη και αν αποτύχει η παρούσα επανάσταση.⁴⁴⁶

Βάσει της τελεολογικής σκοπιάς μετατίθεται πλέον και το ίδιο το ερώτημα της καντιανής θεωρίας περί δημοσιότητας. Το ζητούμενο δεν αναγνωρίζεται στο αν θα πραγματοποιηθεί το ρεπουμπλικανικό αίτημα και κατ'επέκταση η ανθρώπινη ελευθερία. Διότι η πραγμάτωση του ρεπουμπλικανισμού «δεν μπορεί πλέον να υποστεί πλήρη ανάσχεση» καθώς «[το συμβάν της επανάστασης] είναι πολύ μεγάλο και έντονα εμπλεκόμενο με το συμφέρον της ανθρωπότητας».⁴⁴⁷ Το κεντρικό ζήτημα αφορά συνεπώς το αν το ρεπουμπλικανικό αίτημα θα πραγματοποιηθεί μέσω σταδιακής μεταρρύθμισης βάσει της δημοσιότητας ή αναγκαία μέσω των συνεπειών της

⁴⁴² *Αυτ.*, σελ. 10.

⁴⁴³ Kant, *Διένεξη*, ό.π., σελ. 259.

⁴⁴⁴ *Αυτ.*, σελ. 243.

⁴⁴⁵ *Αυτ.*, σελ. 241.

⁴⁴⁶ *Αυτ.*, σελ. 249.

⁴⁴⁷ *Αυτ.*

πολεμικής καταστροφής. Όπως μπορούμε να γνωρίζουμε πλέον, το ερώτημα αυτό θα έβρισκε στον γερμανικό χώρο τραγική απάντηση κατά τη διάρκεια του 20ου αιώνα.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Γκιούρας, Θανάσης, «Ο ορθός Λόγος και η θεμελίωση της κυριαρχίας στον Immanuel Kant», Εισαγωγή στο Μανόλης Αγγελίδης - Θανάσης Γκιούρας (μτφρ., επιμ.), *Θεωρίες της πολιτικής και του κράτους. Hobbes, Locke, Rousseau, Kant, Hegel, Σαββάλας*, Αθήνα: 2005, σελ. 33-47.

Γκιούρας, Θανάσης, *Ελευθερία και Ιστορία. Με βασική αναφορά στις θέσεις για την έννοια της ιστορίας του Walter Benjamin*, ΚΨΜ, Αθήνα: 2012.

Γκιούρας, Θανάσης, «Καυσόξυλα, κρασί και κριτική», Εισαγωγή στο Karl Marx, *Συζητήσεις για το νόμο περί υλοκλοπής. Για τους αμπελουργούς του Μοζέλα*, μτφρ. Θ. Γκιούρας, ΚΨΜ, Αθήνα: 2019, σελ. 5-18.

Kant, Immanuel, *Κριτική του Καθαρού Λόγου. Τόμος Α', τεύχος Ι*, μτφρ. Α. Γιανναράς, Παπαζήση, Αθήνα: 1976.

Kant, Immanuel, *Η Διένεξη των Σχολών*, μτφρ., επιμ., εισαγ. Θ. Γκιούρας, Σαββάλας, Αθήνα: 2004.

Kant, Immanuel, *Προς την αιώνια ειρήνη. Ένα φιλοσοφικό σχέδιασμα*, μτφρ. Κ. Σαργέντης, Πόλις, Αθήνα: 2006.

Kant, Immanuel, «Τι σημαίνει προσανατολίζομαι στη σκέψη;», στο Γιαννης Πίσσης (μτφρ.), *Μικρά φιλοσοφικά Ι. Ιμμάνουελ Καντ. Τέσσερα δοκίμια κριτικής φιλοσοφίας*, Νήσος, Αθήνα: 2012, σελ. 39-60.

Kant, Immanuel, *Μεταφυσική των Ηθών*, μτφρ. Κ. Ανδρουλιδάκης, Σμίλη, Αθήνα: 2013.

Marx, Karl, «Παρατηρήσεις για την πρόσφατη πρωσική οδηγία περί λογοκρισίας», στο Θανάσης Γκιούρας - Θωμάς Νουτσόπουλος (επιμ.), *Karl Marx. Κείμενα από τη δεκαετία του 1840. Μία ανθολογία*, μτφρ. Θ. Γκιούρας, ΚΨΜ, Αθήνα: 2014, σελ. 55-76.

Marx, Karl, «Το κύριο άρθρο στο φύλλο 179 της Εφημερίδας της Κολωνίας», στο Θανάσης Γκιούρας - Θωμάς Νουτσόπουλος (επιμ.), *Karl Marx. Κείμενα από τη δεκαετία του 1840. Μία ανθολογία*, μτφρ. Θ. Γκιούρας, ΚΨΜ, Αθήνα: 2014, σελ. 77-95.

Marx, Karl, «Γράμμα στον πατέρα. 10 Νοεμβρίου 1837», στο Θανάσης Γκιούρας - Θωμάς Νουτσόπουλος (επιμ.), *Karl Marx. Κείμενα από τη δεκαετία του 1840. Μία ανθολογία*, μτφρ. Θ. Γκιούρας, ΚΨΜ, Αθήνα: 2014, σελ. 567-575.

Marx, Karl, «Δικαίωση του ανταποκριτή από τον Μοζέλα», στο Karl Marx, *Συζητήσεις για το νόμο περί υλοκλοπής. Για τους αμπελουργούς του Μοζέλα*, μτφρ. Θ. Γκιούρας, ΚΨΜ, Αθήνα: 2019, σελ. 65-94.

Νουτσόπουλος, Θωμάς, *Η Φιλοσοφία ως ανταποκριτής. Ο νεαρός Marx και τα όρια της πολιτικής θεωρίας 1842-1843*, ΚΨΜ, Αθήνα: 2019.

Πατέλλη, Ιόλη, «Ελευθερία του Λόγου: Η κριτική του Kant στον Hobbes», στο Μανόλης Αγγελίδης - Διονύσης Γράβαρης - Δημήτρης Σακκάς (επιμ.), *Κοινωνική θεωρία και πολιτική ευθύνη. Συντροφικό αντιχάρισμα στον Νίκο Πετραλιά*, Gutenberg, Αθήνα: 2008, σελ. 559-573.

Στρατηλάτης, Κώστας Ν., *Ο πολιτικός Kant σήμερα. Τα θεμέλια του δικαίου, της ιδιοκτησίας και της συνταγματικής πολιτείας*, Νησίδες, Αθήνα: 2011.

Ψυχοπαίδης, Κοσμάς, «Πολιτική Δημοσιότητα και η ιδέα ενός Πανεπιστημίου», στο Κοσμάς Ψυχοπαίδης, *Η πολιτική μέσα στις έννοιες*, Νήσος, Αθήνα: 1997, σελ. 104-116.

Ψυχοπαίδης, Κοσμάς, *Κριτική φιλοσοφία και λογική των θεσμών. Έρευνες για την πολιτική φιλοσοφία του Kant*, μτφρ. Ο. Σταθάτου, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα: 2001.

Ξενόγλωσση

Clarke, Michael, «Kant's Rhetoric of Enlightenment», *The Review of Politics*, τομ. 59, τχ. 1, Χειμ. 1997, σελ. 53-73.

Cronin, Ciaran, «Kant's Politics of Enlightenment», *Journal of the History of Philosophy*, τόμ. 41, τχ. 1, Ιαν. 2003, σελ. 51-80.

Davis, Kevin R., «Kant's Different "Publics" and the Justice of Publicity», *Kant Studien*, τομ. 83, τχ. 2, Ιαν. 1992, σελ. 170-184.

Deligiorgi, Katerina, «Universalisability, publicity and communication: Kant's conception of reason», *European Journal of Philosophy*, τομ. 10, τχ. 2, Δεκ. 2002, σελ. 143-159.

Kant, Immanuel, «Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung? (1784)», στο Otto Heinrich von der Gablentz (επιμ.), *Klassiker der Politik Band 1. Immanuel Kant Politische Schriften*, Westdeutscher Verlag, Köln und Opladen: 1965, σελ. 1-8.

Kant, Immanuel, «Über den Gemeinspruch: Das mag in der Theorie richtig sein, taugt aber nicht für die Praxis (1793)», στο Otto Heinrich von der Gablentz (επιμ.), *Klassiker der Politik Band 1. Immanuel Kant Politische Schriften*, Westdeutscher Verlag, Köln und Opladen: 1965, σελ. 64-103.

Kouvelakis, Stathis, *Philosophy and Revolution. From Kant to Marx*, μτφρ. (από τα γαλλικά) G.M. Goshgarian, Verso, Λονδίνο-Νέα Υόρκη: 2003.

Laursen, John Christian, «The Subversive Kant: The Vocabulary of "Public" and "Publicity"», *Political Theory*, τόμ. 14, αρ. 4, 1986, σελ. 584-603.

Lestition, Steven, «Kant and the End of Enlightenment in Prussia», *The Journal of Modern History*, τομ. 65, αρ. 1, Μαρ. 1993, σελ. 57-112.

Marx, Karl, «Proceedings of the Sixth Rhine Province Assembly. First Article. Debates on Freedom of the Press and Publication of the Proceedings of the Assembly of the Estates», στο *Karl Marx-Friedrich Engels Collected Works. Volume I*, Lawrence & Wishart Electric Book: 2010, σελ. 132-181.

Marx, Karl, «Communal reform and the Kölnische Zeitung», στο *Karl Marx-Friedrich Engels Collected Works. Volume I*, Lawrence & Wishart Electric Book: 2010, σελ. 266-273.

Marx, Karl, «The Supplement to Nos. 335 and 336 of the Augsburg Allgemeine Zeitung on the Commission of the Estates in Prussia», στο *Karl Marx-Friedrich Engels Collected Works. Volume I*, Lawrence & Wishart Electric Book: 2010, σελ. 292-306.

Marx, Karl, «The ban on the Leibziger Allgemeine Zeitung», στο *Karl Marx-Friedrich Engels Collected Works. Volume I*, Lawrence & Wishart Electric Book: 2010, σελ. 311-330.

Sheehan, James J., *German History 1770-1866*, Clarendon Press Oxford, Οξφόρδη: 1991.

